

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра міжнародного та європейського права

Магістерська робота
за спеціальністю 081 «Право»
“Співвідношення міжнародного та національного права”

Виконав: студент 2-го року
навчання спеціальності 081 «Право»

Вовк Мирослав Тарасович

Керівник: доктор права, професор
Василенко В. А.,

Рецензент:

Магістерська робота захищена
оцінкою « _____ »

Секретар ЕК

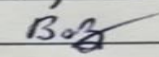
«__» _____ 2021 р.

Київ 2021

Декларація
академічної доброчесності
студента/ студентки
НаУКМА

Я Вовк Мирослав Тарасович, студент(ка) 2 року навчання факультету правничих наук, спеціальність право, адреса електронної пошти vovk.lviv@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Співвідношення міжнародного та національного права» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ознайомена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

ДАТА	Підпис	Ініціали
12.05.2021		ВОВК М.ТТ

ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА.....	
1.1. Традиційні теорії співвідношення міжнародного та національного права.....	6
1.1.1 Дуалізм.....	6
1.1.2 Монізм.....	11
1.2. Сучасні теорії співвідношення міжнародного та національного права.....	19
1.2.1 Глобальний правовий плюралізм.....	19
1.2.2 Глобальний конституціоналізм	25
РОЗДІЛ 2. СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	
2.1. Конституційне регулювання співвідношення національного права України та міжнародного права.....	32
2.1.1 Заявлене верховенство Конституції	32
2.1.2 Співвідношення міжнародного договору та національного права України	42
РОЗДІЛ 3 СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	
3.1.Співвідношення права Європейського Союзу із національним правом держав-членів та міжнародним правом	56
3.1.1 Система права Європейського Союзу.....	56
3.1.2 Співвідношення системи права ЄС і національних правових систем держав-членів	58
3.1.3 Взаємозв'язок міжнародного права, права Європейського Союзу, національних правових систем держав-членів ЄС.....	61
3.2. Співвідношення захисту прав людини у міжнародному праві та праві Європейського Союзу.....	63
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	70

ВСТУП

Обираючи тему магістерської роботи, мені насамперед хотілося дослідити питання впливу права на міжнародні відносини. Так, дотримання міжнародно-правових зобов'язань окремими державами на сьогодні актуальне як ніколи. Зокрема, це особливо простежується у контексті анексії Криму та російсько-української війни на Сході. Від того, наскільки потужною буде міжнародно-правова система права, без перебільшення, залежать світова безпека та мирне співіснування людства. У зв'язку із чим, вибір теми був очевидний. Спершу здавалось, що питанням співвідношення міжнародного та національного права вже не здивуєш. Враховуючи й те, що доктринальне осмислення цієї проблематики бере свій початок ще з ХІХ століття. Дійсно, багато що було сказано, багато що було досліджено. Водночас, мушу визнати, це припущення виявилось абсолютно хибним. У час невтомних глобалізаційних процесів, дослідження космічного простору, виникнення нових викликів перед людством проблема взаємодії різних правопорядків набула нового значення.

З одного боку, класичні дуалістична та моністичні теорії, хоч і залишаються найбільш застосовними, залишають багато запитань без відповідей. Основним їхнім «провалом» науковці вважають те, що вони не можуть пояснити як повинні співвідноситися національна, європейська та міжнародна системи права. З іншого боку, сучасні теорії глобального правового плюралізму та глобального конституціоналізму перебувають лише на зародковому етапі свого становлення. Більшість дослідників погоджуються, що їм бракує уніфікованого розуміння та нормативного характеру. Тобто, серед найважливіших теорій взаємодії міжнародного та національного права немає жодної, яка би повністю відповідала запитам сучасного світу.

Очевидно, що в рамках цього дослідженням потрібно було зачепити український аспект. Тим не менш, я не хотів розглядати його відірвано від глобального контексту. Це було б неправильним, оскільки багато в чому Україна повинна орієнтуватися на розвинені держави. Нам також потрібно брати до уваги

поступ у світовій міжнародно-правовій думці, йти в ногу з часом. Тому не дивно, що у підрозділі про верховенство Конституції України мною паралельно із українським законодавством можуть розглядатися Рішення Верховного Суду Сполучених Штатів Америки та Міжнародного Суду Справедливості.

Для України, поміж інших, найсуттєвішою проблемою співвідношення міжнародного та національного права є відсутність чіткої вказівки про примат міжнародно-правових норм у її Конституції. Прикро все ж таки, що жодного тлумачення релевантних конституційних норм Конституційний Суд України не здійснив, хоча мав таку можливість. Принагідно зазначу, що суди інших юрисдикцій, зокрема Конституційний Суд Федеративної Республіки Німеччини, зазвичай навпаки стараються допомогти закрити будь-які подібні дискусійні питання. Заради справедливості скажу, що приємно також спостерігати за тим, як українські суди загальної юрисдикції все більше намагаються докладатися до узгодженого тлумачення міжнародного права та національного права України.

Останньою тематикою, котру я хотів дослідити у цій роботі, була проблема взаємодії національного, європейського та міжнародного правопорядків. Ні для кого не секрет, що утворення Європейського Союзу є унікальним за своєю суттю. Багато хто згоден, що його систему складно інколи зрозуміти. Ситуація стає ще напруженішою, коли його «складна» система вступає у конфлікт із іншими «складними» системи національного та міжнародного права. Розбираючись із цим питанням, ми намагалися проілюструвати як воно усе працює на практиці. Забігаючи трішки наперед варто зазначити, що аргументація тією чи іншої позиції у цьому контексті є часто дискусійною.

Отже, ця робота покликана розвінчати міф про «передослідженість» тематики співвідношення міжнародного та національного права та продемонструвати, що з плином часу доктринальні та практичні проблеми нікуди не зникають, а радше навпаки, стрімко нарастають.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

1.1. Традиційні теорії співвідношення міжнародного та національного права.

Свого часу Леонардо да Вінчі сказав: «Той, хто любить практику без теорії, схожий на моряка, який сідає на корабель без штурвала та компаса і ніколи не знає, куди його може закинути». [1] Як і в багатьох інших наукових сферах, без розуміння теоретичного підґрунтя про забезпечення якісної та зрозумілої взаємодії міжнародного та національного права на практиці йтися не може. Ба більше, в умовах динамічного розвитку міждержавної співпраці, зростання глобалізаційних процесів, появи нових викликів перед людством, неминучою є й зміна сприйняття, здавалося б, усталених правових позицій та підходів у міжнародному та національному праві.

Дійсно, хоча сама міждержавна-правова взаємодія існує вже дуже давно, основні теоретичні дослідження проблеми співвідношення міжнародного та національного права почалися лишень в ХІХ столітті. У рамках цього розділу ми спершу проаналізуємо традиційні *дуалістичну* та *моністичну* теорії (які, до речі, зовсім не втрачають своєї актуальності, не зважаючи на їхню давність), а згодом перейдемо до сучасних спроб осмислення вищезгаданої тематики, до теорій *глобального правового плюралізму* та *глобального конституціоналізму*.

1.1.1 Дуалізм

Відповідно до дуалістичної теорії міжнародно-правова та національно-правова системи є «двома колами, які можуть дотикатися, але ніколи не перетинатимуться». [2, ст. 52] Тобто, міжнародно-правовий порядок та національно-правовий порядок або в принципі не взаємодіють, або ж роблять це винятково на певних підставах. Так, для того, щоб надати міжнародному праву можливість діяти в межах внутрішньо-правової системи якоїсь держави,

дуалістична теорія спершу вимагає імплементувати міжнародно-правову норму в норму внутрішньо-правову. Зазвичай це може відбуватися шляхом текстуальної трансформації, рецепції міжнародно-правового положення чи відсилки у національному нормативно-правовому акті на міжнародне право у якості джерела, що регулює відповідні відносини.[3, ст. 46] У зв'язку із чим, підстави для обов'язковості міжнародного права в національно-правовій системі дуалістичної держави потрібно і можна шукати тільки в рамках внутрішнього права.

Такий підхід насамперед впливає з позитивістського погляду на право та твердження про докорінну різницю у природі регулювання внутрішньо-правових відносин поміж індивідами та, власне, міждержавних відносин.[4, ст. 131] Іншим важливим аспектом цієї теорії, на який звертали увагу такі теоретики як Генріх Тріпель та Карл Штрупп, є твердження, що оскільки міжнародне та національне право походять із різних джерел, то їхні адресати та змістовне наповнення не можуть бути однаковими. [2, ст. 52; 4, ст. 131]

Як відомо, теорія позитивного права у тому чи іншому контексті наділяє державу особливим значенням. Її прихильники схильні підкреслювати, що міжнародне право за своєю сутністю створюється передусім після надання згоди на це національними державами. Так, один із видатних позитивістів (який, до того ж, був суддею Постійної Палати Міжнародного Правосуддя) Діонісіо Анцилотті стверджував: «Норми міжнародного права можуть впливати лише із волі кількох держав: «*ex omnium aut multorum gentium voluntate*». Тільки воля кількох держав, ставши колективною або загальною волею, може набути сильнішого характеру, ніж у волі окремих держав, і тоді здатна накладати на їхні дії обов'язкові правила, які повинні існувати в суттєвому характері права». [5, ст. 127] До речі, історично саме позитивізм та дуалізм допомогли міжнародному праву повністю відокремитися від національного права. [2, ст. 55]

У цьому взаємозв'язку доцільно буде розглянути питання державного суверенітету, який також стоїть на позиції надважливості волевиявлення держав

у процесі формування міжнародно-правового порядку денного. Справді, чи не основоположною у міжнародному праві вважається теорія згідно з якою кожна держава є суверенною та рівною у своїх правах. [4, ст. 129] Очевидно, що *de jure* такий суверенітет та рівність існують. Однак, чи існують вони, чи правильніше сказати, до якої міри існують вони *de facto*? З цього приводу Мальком Шо вдало зауважив: «В дійсності, у зв'язку з феноменальним ростом комунікацій та усвідомлення, постійно маючи на увазі глобальне суперництво, навіть найсильніша із держав не може бути повністю суверенною». [4, ст. 129]

Адептами дуалістичної теорії часто виступають саме англо-саксонські держави, такі як: Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Австралія, Канада, Ірландія, Індія та деякі інші країни британської співдружності. [6, ст. 3] Наприклад, у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії положення Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та, свого часу, положення Договорів Європейського Союзу¹ були інкорпоровані у її внутрішньо-правову систему шляхом прийняття спеціальних законів.²

Для глибшого розуміння, як дуалістична теорія працює на практиці, пропоную розглянути британський Закон про права людини від 1998 року (*Human Rights Act 1998*), який якраз і інкорпорує положення Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. [7] Так, частина 2 статті 4 цього Закону передбачає наступне: «Якщо суд переконається, що це положення (положення первинного законодавства Великої Британії³) несумісне з конвенційним правом, то він може прийняти декларацію про несумісність». Що важливіше для нас, навіть якщо суд прийме таку декларацію, закон залишатиметься незмінним, доки парламент не усуне відповідну

---

¹ Ідеться про Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування Європейського Союзу;

² Ідеться про European Communities Act 1972 та Human Rights Act 1998;

³ «Первинне законодавство» це термін британського права, що обумовлює основні закони, прийняті законодавчими органами Сполученого Королівства, наприклад Британського, Шотландського, Вельського парламентів та ради Північної Ірландії.

несумісність. [7, ст. 4] Суди все одно будуть зобов'язані застосовувати чинне законодавство, а декларація не матиме фактичної юридичної сили⁴. [7, ст. 4]

До прикладу, можна розглянути справу *A та інші проти Державного секретаріату Міністерства внутрішніх справ* від 2004 року (*A and others v Secretary of State for the Home Department 2004 UKHL 56*) [8]. У ній Палата Лордів постановила, що безстрокове утримання іноземних в'язнів у Бельмарші без судового розгляду відповідно до Закону про боротьбу з тероризмом, злочинністю та безпекою від 2001 року (*Anti-terrorism, Crime and Security Act 2001*) [9] є несумісним з Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. [8, ст. 66] Справа стосувалася дев'ятеро чоловіків, які оскаржили рішення Спеціальної комісії з питань імміграційних апеляцій про їх виселення з країни у зв'язку із існуванням доказів, що вони загрожують національній безпеці. Усі були затримані згідно з вищезгаданим Законом, Розділ 4 якого якраз і передбачав можливість безстрокового затримання без суду та депортації. Що суттєво, безстроково затримувати чи депортувати можна було лише осіб небританського громадянства, тобто іноземців.

Палата лордів вирішила більшістю голосів, що хоча затримання вищезгаданих осіб відповідає статті 23 Розділу 4 Закону від 2001 року, її положення є несумісними зі статтями 5 та 14 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. [8, ст. 66, 72, 76] У зв'язку із чим, Палата лордів прийняла декларацію про несумісність. Як наслідок, Парламент Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії вирішив замінити положення Розділу 4 Закону від 2001 року новим Законом про запобігання тероризму від 2005 року (*Prevention of Terrorism Act 2005*) [10]. Він хоч і усунув несумісність із Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод у частині дискримінації за ознакою громадянства,

---

⁴ Це передбачено частиною 6 статті 4 Human Rights Act 1998;

однак все одно часто критикується через запровадження широких обмежень прав людини, які можуть бути застосовані до індивідів.

Іншими державами, яких можна віднести до таких, що дотримуються дуалістичної концепції є: Королівство Швеція, Королівство Данія, Королівство Норвегія та держава Ізраїль. [11, ст. 23-24] Окрім того, як зазначає Буроменський М. В.: «Саме ця теорія домінувала в офіційній радянській правовій доктрині з другої половини 50-х років ХХ ст.» [3, ст. 61], що, на його думку, і спричинило «високий рівень міжнародно-правового нігілізму в пострадянських державах». [3, ст. 62]

Окремі аспекти підходу до взаємодії міжнародного та національного права, який використовують Сполучені Штати Америки будуть детальніше проаналізовані в наступному розділі. На цьому етапі роботи можна лише сказати, що США ставиться до цього питання по-різному, інколи застосовуючи дуалістичну, а десь моністичну концепції. В Сполучених Штатах, як правильно зазначає Зверев Є. О.: «певний час спостерігалася тенденція до визнання міжнародних договорів частиною національного законодавства США (про що є пряма вказівка у Конституції США), але пізніше зі зміною складу Верховного суду США, все більше стало справ, де суд не визнавав цього під різними приводами». [11, ст. 30]

Попри свою переконливу обґрунтованість на момент створення, а саме у період кінця 19 століття та початку 20 століття, концепція дуалізму вже не може вважатися такою, що відповідає запитам сучасного світу. Станом на сьогодні, окремі твердження про те, що міжнародне та національне право не можуть мати однакових адресатів та змістовного наповнення просто не витримують критики. Як слушно зазначає Ландо Кірчмеєр: «Це припущення є хибним, оскільки тоді суперечності між міжнародно-правовими нормами ... та нормами національних правопорядків були б неможливими, що, однак, не є так. Норми перехресних правових порядків постійно конфліктують». [2, ст. 54]

Справді, на відмінну від XIX та XX століть, де чітко можна було прокласти межу між сферами національно-правового та міжнародно-правового регулювання, зараз це зробити стає тільки важче. Передумовами цієї складності є інтенсивний розвиток економічних стосунків між державами, загальна потреба у захисті фундаментальних прав людини, в охороні довкілля тощо. Держави починають визнавати, що самотійно певні виклики їм таки не подолати. Тому, різні сфери суспільних відносин все частіше переходять від національно-правового до міжнародно-правового регулювання, або ж стають сферами їхнього спільного правового регулювання. Окрім вищенаведених вразливих місць, дуалізм також слабо пояснює питання правової природи міжнародних та наддержавних організацій (наприклад, таких як Європейський Союз), які впродовж останнього часу стають все автономнішими гравцями на міжнародній арені. [2, ст. 54]

Не зважаючи на власні недоліки (основним з яких є заперечення можливості прямої взаємодії індивідів із міжнародним правом), дуалістичний підхід продовжує бути популярним в окремих державах. Почасти це відбувається через їхнє небажання «поступитися» державним суверенітетом, а інколи просто через столітню правову традицію, як-от у випадку Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Тим не менш, багато в чому саме через дуалізм міжнародне право змогло стати самобутньою галуззю права, чим ми йому і завдячуємо.

1.1.2 Монізм

Моністична концепція, на противагу дуалістичній, заперечує поділ міжнародного та національного права на дві окремі системи та базує свої основні ідеї на сприйнятті права, як цілісного, єдиного поняття. [12, ст. 4] Будучи цілісним, право може утворювати лише один загальноприйнятий правовий порядок. Що дійсно цікаво, прихильники єдності міжнародного та національного права дійшли такого висновку з досить різних міркувань. Так, Малькомо Шо зазначає, що серед моністів існують ті: «хто, як Лаутерпахт, дотримуються

сильної етичної позиції з глибокою турботою про права людини, та інші, як Кельзен, які підтримують моністичну позицію на формалістичних логічних підставах». [4, ст. 131]

З одного боку, Герш Лаутерпахт (який, до речі, народився в Жовкві та завершив навчання в Львівському університеті) вважав міжнародне право, зокрема його верховенство над національним, дієвим інструментом задля забезпечення благополуччя індивідів, захисту їхніх прав від державної сваволі. [4, ст. 131] Не погоджуючись із думкою про те, що міжнародне право передусім спрямоване на регулювання міждержавних відносин, він підкреслював: «... що за персоніфікованими інституціями, що називаються державами, у кожному разі стоять окремі люди, яким і адресовані приписи міжнародного права». [13, ст. 188] Так само, сповідуючи природньо-правовий погляд на право, Лаутерпахт вважав: «стверджувати, що обов'язки, передбачені міжнародним правом стосуються безособового поняття держав, а не індивідів, які їх компонують і діють від їх імені, - означає широко відкрити двері для застосування стосовно держав моральних норм, відмінних від тих, що застосовуються до фізичних осіб». [13, ст. 188]

Ганс Кельзен і собі підтримував позицію, що міжнародне право не обмежене лише стосунками між державами, а охоплює усю людську активність. [14, ст. 332] Тим не менш, він вважав національне та міжнародне право єдиним виходячи радше із позитивістського підґрунтя. Так, на його думку: «те, що відрізняє право від інших нормативних систем, таких як мораль, - це його примусова сила. Право - це «примусовий порядок»». [14, ст. 334] У зв'язку із чим він вважав, що: «Міжнародне право є правом в тому самому розумінні, що і національне, за умови, що застосування сили спрямованої однією державою проти іншої, в принципі можна тлумачити або як санкцію, або як делікт». [14, ст. 334-335] Оскільки для Кельзена право нерозривно пов'язане із використанням примусу, як і на міжнародному, так і на національному рівні, міжнародне та національне право не можуть створювати дві окремі правові системи.

Рефлексуючи над підходом Кельзена, не можу промовчати щодо питань примусового характеру міжнародного права та притягнення держави-порушниці до міжнародно-правової відповідальності. Річ у тім, що подекуди наявний скептицизм стосовно обов'язковості міжнародного права взагалі. Так, Еков Н. Янках зауважив: «Коли ми вважаємо, що можливість примусового застосування правової норми є критичною складовою обов'язковості такої норми, статус певної частини міжнародного права стає сумнівним». [15, ст. 1198-1199] Справді, на відмінну від національного права, де у цьому контексті все більш-менш зрозуміло (наприклад, держава може позбавити певного індивіда волі через скоєний ним/нею злочин), уявити примус у міжнародному праві є набагато складнішим завданням. Проте аж ніяк не неможливим. У стосунках між державами застосування примусу існує у різноманітних формах, які породжують досить відмінні юридичні наслідки. Зокрема, одним із найбільш дієвих засобів примусу у міжнародному праві є накладення на державу порушницю (чи її окремих громадян) економічних санкцій.

У будь-якому разі, сумніватися в обов'язковості міжнародного права через його більш розмитий у порівнянні з національним правом примусовий характер є, щонайменше, неправильним. Можливість використовувати примус не є єдиним чи визначальним критерієм для визнання права обов'язковим. Стосовно міжнародного права більш доцільно застосовувати інший тест, озвучений свого часу Гербертом Гартом, а саме: «доказом того, що обов'язкові правила у певній спільноті існують є просто те, що про них думають, говорять, і вони функціонують як такі». [16, ст. 45]

Вертаючись до Герша Лаутерпахта та Ганса Кельзена, важко переоцінити їхній вклад у розвиток моністичного підходу до співвідношення міжнародного та національного права, та й у становлення галузі міжнародного права загалом. Згодом Філіп С. Джессап та Річард Р. Бакстер про них влучно напишуть: «Якщо Кельзен ... можна сказати, був стурбований морфологією міжнародного права, Лаутерпахт був його фізіологом». [13, ст. 186-187]

До держав, які дотримуються моністичного бачення взаємодії міжнародного та національного права різні дослідники відносять, наприклад: Федеративну Республіку Німеччину, Республіку Австрію, Королівство Таїланд, Японську Державу, Французьку Республіку, Південно-Африканську Республіку, Мексиканські Сполучені Штати, Швейцарську Конфедерацію, Королівство Нідерландів, Польську Республіку, Республіку Чилі, Китайську Народну Республіку, Республіку Колумбію, Арабську Республіку Єгипет. [11, ст. 24] Україна також належить до тих країн, що сповідує моністичний підхід. [11, ст. 24] Як ми бачимо, монізм набув прихильності у державах із достатньо різними правовими традиціями та історичними підтекстами.

Насправді, якщо з розумінням дуалістичної концепції все досить просто, то з розумінням моністичної концепції все трішки важче. Наукова доктрина поділяє монізм на окремі підвиди. Так, Буроменський М. В. та Ландо Кірчмеєр ділять цю теорію на: моністичну із приматом міжнародного права та моністичну із приматом внутрішнього-державного права. [3, ст. 62-63; 2, ст. 56] Моністичні держави розрізняють також за: 1) типами тих міжнародних договорів, що вимагають законодавчого схвалення перед тим, як набути чинності; 2) вимогами до опублікування міжнародних договорів; 3) встановленням ієрархічного місця міжнародних договорів у межах внутрішнього правового порядку. [6, ст. 7-8]

На мою думку, більшість спроб класифікувати монізм на певні підгрупи не можна вважати такими, які дають адекватне бачення взаємодії міжнародного та національного права в окремих державах. Так, у тих країнах, які дотримуються моністичного підходу, можна виділити певні спільні елементи його імплементації. Водночас, якщо пірнути трішки глибше, то стає зрозуміло, що у кожній з них підхід до співвідношення міжнародного та внутрішнього права більш-менш унікальний, впирається в правову традицію, тлумачення національними судами тощо. До прикладу, до якої підгрупи варто віднести Францію, де національні закони часом мають слабшу юридичну силу від міжнародного договору, а інколи сильнішу, в залежності від конкретного

випадку? Або ж Чехію та Словаччину, де до внутрішньо-правової системи відносять лише ратифіковані у належному порядку договори щодо основоположних прав і свобод громадянина?

Ще сильніше ускладнює проблему узгодженого розуміння моністичної теорії те, що держави у власних Конституціях закріплюють неоднакову термінологію для того, щоб визначити позицію міжнародного права в національній системі права. Наприклад, стаття 9 Конституції Польщі зазначає, що «Польська республіка дотримується обов'язкового для неї міжнародного права», водночас у статті 87 відносить до джерел такого права лише ратифіковані міжнародні договори та постанови. [17] У статті 10 Конституції Італійської Республіки ідеться про те, що правовий порядок Італії «повинен відповідати загально визнаним нормам міжнародного права». [18] Також, стаття 8 (1) Португальської Конституції встановлює, що: «норми та принципи загального або звичаєвого міжнародного права є невід'ємною частиною португальського права». [19] Деякі держави, як-от Бельгія чи Чилі, взагалі оминають визначення місця міжнародних договорів у внутрішньо-правовій системі на конституційному рівні, а на практиці цим займаються їхні національні суди. [11, ст. 25-26] Як слушно зауважує Козюбра М. І.: «Уся ця термінологія потребує юридичного тлумачення, і, як засвідчує правозастосовна практика, досягти в його процесі необхідної визначеності, а тим більше уніфікованого розуміння для всіх держав, що дотримуються моністичної теорії, важко, а часом і просто неможливо». [12, ст. 4]

Цікавою та наочною для нашого дослідження є ситуація із співвідношенням міжнародного та національного права у Федеративній Республіці Німеччині. Її приклад корисний для того, щоб розуміти наскільки заплутаним інколи може бути моністичний підхід.

Стаття 25 німецького Основного Закону, яка має назву «верховенство міжнародного права», дослівно звучить так: «Загальні норми міжнародного права є невід'ємною частиною федеративного права. Вони мають перевагу над

законами і безпосередньо створюють права та обов'язки для жителів території федерації». [20] Буквально трактуючи цю статтю і її назву, спершу здається, що розробники німецької конституції мали на меті поширити пріоритет усього обов'язкового міжнародного права (як і звичаєвого, так і договірнього) перед національним правом. Тим не менш, частина 2 статті 59 Конституції Німеччини водночас зазначає: «Договори, що регулюють політичні відносини Федерації або стосуються предметів федеративного законодавства, потребують згоди або участі, у формі федеративного закону, органів, відповідальних у такому випадку за прийняття федеративного закону. У випадку виконавчих угод застосовуються положення, що стосуються федеративної адміністрації, *mutatis mutandis*». З цього положення натомість випливає, що міжнародні договори приймаються у формі закону, а це вже дає підстави говорити про рівноцінну юридичну силу німецького законодавства та міжнародних договорів.

Конституційний Суд Німецької Федеративної Республіки у справі *Про Консульське Повідомлення Німеччини (BVerfG, 2 BvR 2115/01, 19 September 2006)*, серед іншого, розглянув вищезгадані статті. [21] Зокрема, посилаючись на частину 2 статті 59 він вказав: «У німецькій правовій системі такі міжнародні договори, як Конвенція про консульські зносини, до якої приєдналася Федеративна Республіка Німеччина, мають статус федерального закону». [21, п. 52] Це, на думку Конституційного Суду, означає, що «німецькі суди повинні дотримуватись і застосовувати чинне міжнародне договірне право». [21, п. 52] А ось щодо статті 25 він роз'яснив: «Якщо норма міжнародного права виросла до рангу звичаєвого права, владі та судам Федеративної Республіки Німеччини принципово забороняється відповідно до ст. 25 Основного Закону тлумачити та застосовувати національне законодавство таким чином, що порушує таку (міжнародну) норму». [21, п. 52]

З цього рішення випливає, що у внутрішньо-правовій системі Німеччини належно ратифікований міжнародний договір має юридичну силу ідентичну до сили федерального закону, не зважаючи на спірне формулювання статті 25

німецького Основного Закону. Окрім того, Конституційний Суд Федеративної Республіки Німеччини розтлумачив фразу цієї статті «Загальні норми міжнародного права» як таку, що покриває лише норми міжнародного звичаєвого права (щоправда, в іншому рішенні він також поширює це поняття на загальні принципи права, визнані цивілізованими націями [22]). Така інтерпретація Суду, поза жодними сумнівами, сильно звужує сферу дії примату міжнародного права над внутрішнім у німецькому національному правопорядку. Це пов'язано насамперед із тим, що більшість тих прав та обов'язків, які безпосередньо стосуються індивідів, потрібно шукати саме в міжнародному договірному праві, а не в міжнародному звичаї чи загальних принципах, визнаних цивілізованими націями.

Ба більше, найбільш дивний момент для мене у цій справі полягає в іншому. Розглядаючи статтю 25, зокрема фрагмент, де зазначено, що загальні норми міжнародного права «мають перевагу над законами і безпосередньо створюють права та обов'язки для жителів території федерації», Суд конституційної юрисдикції Німеччини не говорить про примат таких норм над національним правом. Натомість він вважає, що вищезгадана стаття вимагає від національних судів та німецької влади тлумачити внутрішнє законодавство так, щоб не порушувати норми загального міжнародного права. Однак, на моє переконання, принцип так-званого «узгодженого тлумачення» та вища юридична сила міжнародного права у порівнянні з національним це абсолютно різні речі.

Далі, в справі *Філіппінське посольство (BVerfGE 46, 342 - Philippinische Botschaft)* Конституційний Суд Німеччини визначив правило щодо можливості прямого застосування національними судами загальних норм міжнародного публічного права. [23] Він зазначив, що частина 2 статті 25 обумовлює лише ті загальні норми міжнародного публічного права, що безпосередньо створюють права та обов'язки для індивідів і не потребують прийняття подальшого

внутрішньо-правового нормативного акта (наприклад, федеративного закону чи положення). [23, п. 52]

Знову ж таки, таке трактування тільки обмежує здатність міжнародного права реалізовуватися в німецькому національному праві. Так, якщо певне положення міжнародного договору простіше визнати таким, що безпосередньо створює права та обов'язки для індивідів, то положення міжнародного звичаєвого права чи загальних принципів, визнаних цивілізованими націями визначити такими є вкрай складно. На цю проблему також звертав увагу Козюбра М. І.: «недостатня визначеність «загальноновизнаних норм міжнародного права» в порівнянні з нормами міжнародних договорів та їх нефіксованість у міжнародно-правових документах ... істотно ускладнює оцінку їх узгодженості з національним законодавством». [12, ст. 7]

Підсумовуючи вищесказане, мені складно говорити про якусь єдність міжнародного та національного права у Федеративній Республіці Німеччині. Радше навпаки. Як ми бачимо, «німецький» монізм надає міжнародному договору таку ж саму юридичну силу, як і звичайному федеративному закону. Зокрема, сумнівним видається й примат міжнародного права над німецьким національним правом, не зважаючи на буквальні приписи та назву статті 25 Основного Закону Німеччини. Так, оскільки пріоритет над національним правом мають лише міжнародне звичаєве право та загальні принципи, визнані цивілізованими націями (до того ж ті, які безпосередньо створюють права та обов'язки для індивідів, а таких дуже мало) то заявлене «верховенство міжнародного права» у німецькій Конституції це не більше ніж фікція. Припускаю, що бажання Конституційного Суду Німеччини звузити сферу дію статті 25 шляхом тлумачення може бути пов'язане із тим, що вона з'явилася в німецькій Конституції 1949 року на вимогу Об'єднаних сил після завершення Другої Світової Війни. [24, ст. 144]

Проблему моністичної концепції влучно описав Ландо Кірчмеєр, а саме те, що вона: «несе в собі дуже фіктивне сприйняття світу: проголошує нічого окрім

«єдності світового правопорядку». [2, ст. 55] Справді, німецький випадок лише один із багатьох, який висвітлює недоліки взаємодії міжнародного та внутрішнього права відповідно до моністичної концепції. Основний недолік полягає в тому, що монізм у кожній державі різний і його особливості часто визначаються таки не на міжнародному, а на національному рівні. Так, хоч з першого погляду може здаватися, що моністичні держави повинні були б бути більш відкритими до міжнародного права, в результаті може виявитися, що між ними та дуалістичними державами не така вже й велика різниця.

Розмірковуючи над дуалізмом та монізмом я дійшов висновку, що близькість міжнародного права та національного права окремих держав залежить не лише від вибору традиційної концепції (хоча це, звісно, також дуже важливо). Як засвідчує вищенаведена практика, навіть закріпивши примат міжнародного права над національним у конституції, суди можуть повернути це таким боком, що від такого примату не залишиться і духу. Що дійсно грає роль на практиці у цьому контексті – це бажання національних судів, чи то конституційних, чи судів загальної юрисдикції, надавати міжнародному праву можливість сповна діяти та впливати у внутрішньо-правовому порядку певної держави. Більш детально цей аспект ми розглянемо у наступному підрозділі, що стосуватиметься теорії *глобального правового плюралізму*.

1.2. Сучасні теорії співвідношення міжнародного та національного права.

1.2.1 Глобальний правовий плюралізм

Теорія глобального правового плюралізму у контексті взаємодії міжнародного та внутрішньо-державного права почала розвиватися відносно недавно, в дев'яностих роках попереднього століття. В її основі лежить розуміння, що в певній соціальній сфері можуть існувати різні системи права і конкуруючі норми яких потребують як найповнішого узгодження. [25, ст. 152]

Прикметно, що якщо для дуалізму та монізму філософським підґрунтям були позитивізм та натуралізм, то осердям глобального правового плюралізму

стала соціологічна школа права. Розроблена, серед інших, Євгеном Ерліхом (професором Чернівецького університету на Буковині), вона розглядає право як живий організм, де правовий поступ здійснюється не так через прийняття законодавства чи постановлення судових рішень, як через розвиток самого суспільства. [2, ст. 60] У зв'язку із чим, як зазначає Пол Шіф Берман: «плюралісти не наголошують на різниці між нормою, звичаєм, законом, моральним правилом, соціологічним консенсусом, психологічним імперативом тощо. Натомість плюралістичний підхід фокусується на тому, чи сприймають люди на практиці такі юридичні чи квазіюридичні накази обов'язковими, як ці накази просочуються у свідомість з часом ... ». [25, ст. 154] Досить подібну позицію, до речі, поділяв Герберт Гарт, як ми вже згадували раніше у рамках питання обов'язкового характеру міжнародного права.

Важливим аспектом для співвідношення міжнародного та національного права відповідно до плюралістичної концепції є поняття «Влади Права» (The Authority of Law). На мою думку, його варто розуміти як таке, що означає можливість суб'єктів правової системи (національної, наднаціональної чи міжнародної) створювати зобов'язальне і м'яке право в окремій юрисдикції. Воно також охоплює питання юридичної сили права створеного суб'єктами того чи іншого правопорядку на певній території. Наприклад, візьмемо Польщу. У ній співіснують національна, європейська та міжнародна системи права. Питання стоїть: яка з них матиме більшу владу на території Польської Республіки, за ким буде останнє слово і чи має воно бути взагалі?

Дехто вважає, що влада окремого правового порядку може існувати лише в абсолютному вимірі. Інші ж, зазвичай плюралісти, навпаки стверджують, що влада будь-якої правової системи є лише відносною і абсолютною бути не може. Нижче спробуємо розглянути обидві запропоновані тези.

Так, Джозеф Рас стосовно абсолютної влади зазначає, що: «Оскільки всі правові системи стверджують, що є верховними щодо своєї підвладної спільноти, ніхто не може визнати жодної претензії на верховенство над тією ж

спільнотою, що може бути заявлена іншою правовою системою». [25, ст. 156] З ідентичних міркувань, до прикладу, впливає поняття національного суверенітету, яке передбачає верховну, абсолютну і некеровану владу, за допомогою якої управляється незалежна держава і від якої походять усі її конкретні політичні повноваження. [26]

Наскільки я розумію, основною причиною бажання бачити владу певної правової системи як абсолютну та верховну, є страх в протилежному разі утратити її зобов'язальний (примусовий) характер. Інакше кажучи, якщо влада того чи іншого правопорядку є відносною, то сумнівним стає і обов'язок її слухатися. Або ж постає питання кого особи зобов'язані слухатися більше, кого менше і в якій ситуації їм це потрібно робити тощо. Насправді, у цьому є сенс як і для міжнародної, так і для національної систем права. Власне кажучи, вони обидві на практиці намагаються встановити своє верховенство одна над одною. З боку міжнародного права, спроби закріпити його примат над національним можна відшукати в статтях 26, 27 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів. Національне право ж окремої держави зберігає за собою верховенство над міжнародним шляхом наділення конституції найвищою юридичною силою. Справедливим твердженням частково буде й те, що визнаючи верховенство одного правопорядку в якійсь сфері спільного-правового регулювання, інший правопорядок, безумовно, втрачає там свою юридичну силу та вплив.

Дещо по-іншому дивляться на поняття «Влади Права» прихильники плюралістичного підходу. Вони вважають, що влада будь-якого правопорядку *a priori* є відносною, оспорюваною та взаємозалежною в сучасному світі. [25, ст. 156] У зв'язку із чим Ніколь Рохен зазначає, що: «правова система не повинна визнавати іншу систему, як верховну; натомість вона має визнати відносність власної юридичної сили щодо сил інших систем, і відносність сил інших систем щодо своєї ж сили». [25, ст. 157] Відповідно, різні правові порядки повинні «співпрацювати, координуватися або толерувати один одного, якщо вони хочуть бути легітимними». [25, ст. 157] Таку ж думку щодо плюралізму поділяє Ландо

Кірчмеєр. Посилаючись на Пола Шіфа Бермена, він зауважує: «Раніше дослідження були спрямовані на два різні правопорядки на одній території, де, як правило, один правопорядок був ієрархічно вищим за інший. Відійшовши від цього ієрархічного розуміння, вчені-правознавці почали розуміти ці різні правопорядки як «двонаправлені, кожен з яких впливає (і допомагає становити) інший»». [2, ст. 61]

Виходячи з вищесказаного, глобальний правовий плюралізм робить акцент на необхідності узгодженої взаємодії міжнародного та внутрішньо-державного права, задля досягнення максимальної ефективності та легітимності обох систем.

Окремої уваги заслуговує практичний бік забезпечення кооперації та взаємоузгодженості міжнародного та національного права. Здебільшого, правовий плюралізм намагається опанувати конкуруючі норми різних правопорядків шляхом запровадження певних процесуальних механізмів та практик. [25, ст. 155] Коли застосовуються, вони орієнтуються не на постійність певного правила щодо вирішення конфліктів між міжнародним та внутрішнім правом (наприклад, що у будь-якому разі міжнародна норма повинна мати вищу юридичну силу над національною), а на кожний конкретний випадок. Як слушно звертає увагу Пол Шіф Берман: «ця процесуальна версія ... правового плюралізму допускає можливість його механізмів ... та практик діяти на користь як і суверенного територіалізму, так і універсальної гармонізації». [25, ст. 155] Інакше кажучи, чи матиме пріоритет відповідна норма міжнародного права над національною нормою, чи ні, буде залежати не лише від вказівки в конституції чи законі, а від обставин окремої справи.

В дійсності, основним процесуальним механізмом, який може забезпечити адекватну взаємодію між міжнародним та національним правом на практиці є так-званий принцип «узгодженого тлумачення».⁵ Він передбачає зобов'язання

---

⁵ Іншим прикладом процесуального плюралістичного механізму може бути принцип «субсидіарності» у праві Європейського Союзу. Він стосується того, що право вирішувати ті питання, де втручання Європейського Союзу не є необхідним, зберігається за державами-членами. Інакше кажучи, «Європа - де потрібно, національні держави - де можливо».

національних судів трактувати внутрішнє законодавство так, аби певна держава не потягнула за собою міжнародно-правову відповідальність. Приємно визнавати, але багато розвинених країн, в незалежності чи вони дотримуються моністичної чи дуалістичної концепції, так чи інакше закріпили цей принцип у своїх внутрішньо-правових порядках.

Наприклад, в американському праві, ще у 1804 році у справі *Мурей проти Шунер Чармінг Бесті* (*Murray v. The Schooner Charming Betsy*) Суд встановив правило, що: «Акт Конгресу ніколи не повинен тлумачитись так, щоб порушувати право держав⁶, якщо таке тлумачення взагалі можливе». [27] Так само, Верховний Суд Канади у справі *Нешенал Корн Гроверс Ассн. проти Канади* від 1990 року (*National Corn Growers Assn. v. Canada*) зазначив: «там, де текст національного законодавства дозволяє, слід також прагнути викладати тлумачення, яке буде відповідати релевантним міжнародним зобов'язанням». [28] З моністичних держав можна навести приклад Нідерландів, де їхні національні суди і собі намагаються тлумачити внутрішнє законодавство у світлі зобов'язань за міжнародним правом (це додаткового до того, що у цій державі навіть Конституція може мати нижчу юридичну силу від міжнародного договору, якщо на це надали згоду дві третини депутатів нідерландського парламенту). [29, ст. 598]

Процесуальні механізми, які працюють на користь узгодження міжнародного та національного права, можуть зокрема стосуватися окремих сфер їхнього спільного правового регулювання. Так, раніше ми вже згадували про недоліки британського дуалізму у контексті Закону про права людини від 1998 року та Європейської конвенції з захисту прав та основоположних свобод людини. Попри них, частина 1 статті 3 вищезгаданого Закону, водночас, передбачає, що: «Наскільки це можливо, первинне законодавство та підзаконне законодавство повинне читатися та вводитися в дію способом, сумісним з правами Конвенції». Також, у Федеративній Республіці Німеччині

---

⁶ Англійською: «*The law of nations*», на той час, це синонім до міжнародного права.

фундаментальні права, закріплені в німецькому Основному Законі, повинні трактуватися, наскільки це можливо, відповідно до Європейської конвенції з захисту прав та основоположних свобод людини. [29, ст. 599] Рішення Європейського суду з прав людини, своєю чергою, використовуються як засіб тлумачення прав, встановлених німецькою Конституцією. [29, ст. 599]

Як показує практика, суди загальної юрисдикції окремих держав використовують міжнародне право як допоміжний засіб тлумачення не лише через те, що це обов'язково робити, а просто тому, що це буває доречно та корисно. До прикладу, Швейцарський Федеративний Трибунал у 2014 році відсилався до міжнародного права у 27,3 відсотках своїх рішень, що у три рази більше у порівнянні з 1954 роком. [30, ст. 15] Та й взагалі, як слушно звертає увагу Одлі Амман покликаючись на Джорджа Нолта, застосування міжнародного права, його тлумачення судами національних юрисдикцій стало «регулярним явищем, принаймні у певних країнах та у певних сферах». [30, ст. 16]

Здійснений аналіз дає змогу дійти висновку, що теорія глобального правового плюралізму містить в собі неабиякий потенціал для вирішення проблеми інколи конфліктних норм міжнародного та національного права. Беззаперечними перевагами плюралізму, на мою думку, є його гнучкість та реалістичний погляд на відносність влади того чи іншого правопорядку у певній юрисдикції. Замість того, щоб встановити одне-єдине правило для безлічі можливих ситуацій, плюралістичний підхід пропонує механізми, які долають конкуренцію міжнародних та національних норм враховуючи обставини кожного конкретного випадку. І найважливіше, плюралізм вгамовує напругу між яскравими прихильниками національних та наднаціональних правопорядків.

Проте, мають рацію й ті, що звертають увагу на більш описовий, ніж регулятивний характер теорії правового плюралізму. Навіть з того матеріалу, що ми опрацювали у цьому підрозділі стає зрозуміло, що процесуальним механізмам та практикам бракує уніфікованого розуміння та нормативності.

Хтось зазначає, що засобом досягнення узгодженої взаємодії різних систем є принцип «узгодженого тлумачення», а дехто взагалі стверджує, що при вирішенні конфлікту міжнародно правової норми із національно правовою нормою потрібно керуватися критерієм «демократичності», оскільки він начебто є більш легітимим за них обох.[2, ст. 62]

У зв'язку із чим, надмірна «описовість», брак регулятивної дії та той факт, що змістовне наповнення плюралістичних механізмів лежить у сфері дискреційних повноважень окремих держав, заважають глобальному правовому плюралізму замінити класичні дуалістичну та моністичну теорії. Тим не менш, плюралістичний підхід має усі шанси допомогти створити загальну для усіх перехресних правопорядків формулу вирішення конфліктів поміж їхніми нормами.

1.2.2 Глобальний конституціоналізм

Мабуть, найкраще буде почати цей підрозділ з власного спостереження про напрочуд різноманітну теоретичну базу глобального конституціоналізму, яка досить неоднаково визначає його сутнісну складову. На відмінну від попередніх концепцій взаємодії міжнародного та національного права, теорія глобального конституціоналізму є також, на моє переконання, найменш помітною та реальною з практичного погляду. З вищезгаданих причин можна попередньо зазначити, що поки глобальний конституціоналізм перебуває лише на первинних етапах свого становлення та є найбільш віддаленою від практичного застосування теорією.

Насправді, термін «глобальний конституціоналізм» одразу ж збиває з пантелику, оскільки починаєш думати про нього у рамках звичайного, співставного із доктриною конституційного права, розумінні. Так, спершу здається, що буде йтися тільки про необхідність прийняття «світової конституції», подібної до будь-якої національної. Проте, правники-міжнародники здебільшого вкладають у цей термін геть інші, часто аж надто

широкі, поняття. Так, наприклад, Анна Пітерс стверджує, що глобальний конституціоналізм це: «академічна та політична програма, яка визначає та захищає застосування принципів конституціоналізму у міжнародно-правовій сфері з метою підвищення ефективності та справедливості міжнародного правового порядку». [31, ст. 397] Річард А. Фолк вважає глобальний конституціоналізм «поширенням конституційного мислення на світовий порядок». [32, ст. 1] Зі свого боку, Крістіна Е. Дж. Швобель взагалі уникає давати дефініцію цьому терміну для того, щоб не звузити поле дискусії і охопити «будь-які ідеї, які використовують термінологію універсалізму і конституціоналізму для раціоналізації певних розвиткових подій або змін у міжнародній сфері». [33, ст. 612]

Обґрунтування необхідності прийняття світової конституції чи просто закріплення у міжнародному праві конституційних принципів, що на «вищому» рівні регулюватимуть діяльність суб'єктів міжнародних відносин, є також досить загальним. Будучи поняттям широким, глобальний конституціоналізм намагається пристосуватися до зміни сприйняття міжнародного правового порядку, що простежується впродовж останнього пів століття. Насамперед, це стосується відмови від визначення міжнародного права як права міждержавного на користь права, чийм кінцевим бенефіціаром є людина. Обмірковуючи такі зрушення у розумінні системи міжнародного права, Анна Пітерс виділяє чотири елементи у контексті яких теорія глобального конституціоналізму стає більш доречною та прикладною. [31, ст. 398]

Перш за все, вона зазначає, що на сьогодні нормативний характер принципу суверенності, на противагу попереднім переконанням, бере свою основу не від держави, а прямо від індивідів. На її думку саме: «Людство є основоположним в нормативному сенсі, оскільки держава не є самоціллю, а складається з органів відповідальних за виконання публічних функцій необхідних для того, щоб люди жили разом в мирі та безпеці». [31, ст. 398] По-друге, Анна Пітерс акцентує увагу на зменшенні ваги принципу надання

державної згоди для прийняття міжнародно-правового рішення і зростанні випадків, де такі рішення приймалися мажоритарною більшістю держав. [31, ст. 399] По-третє, глобальний конституціоналізм може стати корисним у зв'язку із тим, що зростає потреба захищати такі універсальні цінності як права людини, довкілля, вільну торгівлю тощо. [31, ст. 399] І останнім елементом, який робить досліджувану концепцію актуальною з погляду Анни Пітерс – це зміцнення інституту врегулювання міжнародних спорів та притягнення до міжнародної відповідальності окремих держав через «створення міжнародних судів та трибуналів з квазі-обов'язковою юрисдикцією». [31, ст. 399]

Мені здається, що жоден з вищезгаданих елементів не може вважатися таким, що стосується винятково теорії глобального конституціоналізму. Усі вони радше просто описують розвиток міжнародного права, акцентуючи увагу на збільшенні його впливу у сферах спільного міжнародно-правового та внутрішньо-правового регулювання. Наприклад, важливість індивідуальної спрямованості міжнародного права вже набагато раніше підкреслювали такі моністи як Герш Лаутерпахт. Прямого логічного зв'язку перелічених чотирьох елементів із підтвердженням необхідності застосування теорії глобального конституціоналізму я не бачу.

Існують різні спроби угрупувати теоретичні напрацювання щодо глобального конституціоналізму. Мені найбільше імponує класифікація запропонована Крістіною Е. Дж. Швобель, яка поділяє глобальний конституціоналізм за наступними напрямками (і, відповідно, прихильниками): соціальний глобальний конституціоналізм, інституційний глобальний конституціоналізм, нормативний глобальний конституціоналізм та глобальний конституціоналізм побудований на аналогії. [33, ст. 612]

Так, для соціального глобального конституціоналізму важливе передусім обмеження влади суб'єктів міжнародних відносин та участь фізичних осіб у цьому процесі у якості невід'ємної ознаки його демократичності. [33, ст. 614] Особливу увагу цей напрям конституціоналізму приділяє поняттю

«міжнародного співтовариства». [33, ст. 614] Очевидно, що конституціоналізація міжнародного права має відбуватися задля захисту прав певної групи людей, тож у цьому випадку такою групою є, власне, міжнародне співтовариство. До прихильників соціального глобального конституціоналізму Крістіна Е. Дж. Швобель відносить, зокрема, Бардо Фассбендера. На його думку: «конституційне право міжнародного співтовариства є самостійною галуззю права, що не залежить від національного конституційного права». [33, ст. 614] Водночас, він допускає вплив національних конституційних принципів та доктрин на формування глобального конституціоналізму. [33, ст. 614]

Далі, інституційний глобальний конституціоналізм концентрує свою увагу на інституціоналізації світового врядування. Він, як зазначає Крістіна Е. Дж. Швобель, «дивиться на те, де влада знаходиться в міжнародній сфері, і прагне інституціоналізувати цю владу». [33, ст. 617] Багато із прихильників інституційного глобального конституціоналізму стверджують, що вже навіть зараз існують прототипи органів глобального врядування та світової конституції. Наприклад, Юрген Габерманс вважає Організацію Об'єднаних Націй та її Статут засадничими для формування політичної організації міжнародного співтовариства. [33, ст. 619] Дещо радикальніший погляд на правовий статус Статуту Організації Об'єднаних Націй мають Бардо Фассбендер та Рональд Ст. Джон Макдональд. Обидва поділяють думку, що вищезгаданий документ вже сьогодні можна сприймати як конституційний для міжнародного правового порядку. Рональд Ст. Джон Макдональд взагалі зазначає: «це очевидно . . . що матеріальний зміст Статуту Організації Об'єднаних Націй справді є конституційним і що ми цілком виправдано ставимося до Статуту як до конституції міжнародного співтовариства». [33, ст. 622]

Третім напрямом глобального конституціоналізму є нормативний конституціоналізм. Як на мене, він є найбільш реальним та практичним для застосування з усіх інших, оскільки прив'язується не до теоретичних припущень, а до загальновизнаних інструментів міжнародної правової системи.

Нормативний конституціоналізм намагається знаходити норми конституційного характеру у вже існуючих джерелах міжнародного права. Крістіна Е. Дж. Швобель звертає увагу, що: «На відмінну від інституціонального конституціоналізму, легітимність таких норм випливає із властивої їм моральної цінності для суспільства, а не з процесуальної цінності при розподілі влади». [33, ст. 625]

Дійсно, у міжнародному праві існує ієрархія джерел міжнародного права, передбачена статтею 38 Статуту Міжнародного Суду ООН⁷, а також статтею 53 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів (ідеться про *jus cogens norms*). Також деякі норми міжнародного права, як-от зобов'язання *erga omnes*, були визначені Міжнародним Судом Справедливості. На думку Бруно-Отто Брайда, вищезгадана ієрархія і означає собою наявність конституційного регулювання у міжнародному праві. [33, ст. 626] Крістіна Е. Дж. Швобель, покликаючись на Луїджі Фераджолі зауважує, що він також наділяв особливим правовим характером такі міжнародно-правові документи як Загальну Декларацію з Прав Людини від 1948 року та Статут Організації Об'єднаних Націй. [33, ст. 627] Прикметно, що той же Луїджі Фераджолі був загалом дуже яскравим прихильником теорії глобального конституціоналізму. Свого часу він, я гадаю все ж дуже спірно, написав: «Юридичний проект, що лежить в основі глобального конституціоналізму, є, в довгостроковій перспективі, єдиною реалістичною альтернативою війні, руйнуванню ... етнічним конфліктам, тероризму, посиленню голоду та загальної бідності». [33, ст. 628]

Останнім у класифікації Крістіни Е. Дж. Швобель виступає глобальний конституціоналізм побудований на аналогії. На мою думку, цей теоретичний напрям є найлегше зрозуміти. Він якраз про те, про що ми говорили на самому початку цього підрозділу – про створення конституційного регулювання міжнародно-правової системи на кшталт конституційного регулювання

---

⁷ Стаття 38 передбачає існування таких джерел міжнародного права, як :міжнародний звичай, міжнародний договір, загальні принципи права, визнані цивілізованими націями, а також рішення судів та наукову доктрину як допоміжний засіб тлумачення норм міжнародного права.

національно-правової системи. У зв'язку із чим, Крістін Е. Дж. Швобель підкреслює, що прихильники глобального конституціоналізму побудованого на аналогії зазвичай: «визначають конституційні принципи певних правових порядків (переважно власних національних чи регіональних) та знаходять паралельні принципи у міжнародній сфері». [33, ст. 630]

У будь-якому разі, усі опрацьовані концепції глобального конституціоналізму залишаються лише теоретичними припущеннями, здогадками без належного правового закріплення. Очевидно, що на сьогодні про жодну єдину світову конституцію йтися не може. З усією повагою до Статуту Організації Об'єднаних Націй, цей документ аж ніяк не може вважатися основоположним конституційним актом усього міжнародного співтовариства. Для мене також сумнівною виглядає ідея беззастережно натягувати на міжнародне право, яке має свій особливий правовий характер, принципи та базу внутрішньо-державного права. У зв'язку із чим, вважаю теорію глобального правового плюралізму поки що непереконливою.

***

Отже, у першому розділі ми дослідили основні теоретичні аспекти взаємодії міжнародного та національного права. Завдання полягало у тому, щоб зрозуміти наскільки релевантними залишаються класичні дуалістична та моністична теорії, розроблені ще у далекому 19 столітті. Іншим питанням, на яке автор хотів дати відповідь, було також те до якої міри сучасні теорії глобального правового плюралізму та глобального конституціоналізму є самодостатніми, чи здатні вони стати дієвою альтернативою класичним теоріям.

Щодо першого питання відповідь досить вичерпна та проста – так, класичні дуалістична та моністична теорії залишаються релевантними. Ба більше, попри концептуальні зміни у сприйнятті міжнародного права впродовж останніх 70 років, вони продовжують бути найбільш практично застосованими та теоретично обґрунтованими. Окремим важливим аспектом є й те, що

дуалістична та моністична концепції, попри свої зрозумілі недоліки, гарно адаптуються до змінних реалій. Наприклад, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, будучи дуалістичною державою, все одно змогло повноцінно інтегруватися свого часу в правову систему Європейського Союзу, а також забезпечити дію Конвенції із захисту прав та основоположних свобод людини у своєму внутрішньому правопорядку.

Стосовно того, чи складають теорії глобального правового плюралізму та глобального конституціоналізму конкуренцію класичним теоріям відповідь буде радше негативною. Як і одній, так і іншій сучасній теорії бракує уніфікованого розуміння та реалізації на практиці (у контексті глобального конституціоналізму практичне застосування можна взагалі вважати відсутнім). Попри певні корисні інструменти, які пропонуються теоріями глобального правового плюралізму та глобального конституціоналізму, я поділяю думку, що ці концепції поки що перебувають тільки на етапі свого становлення.

РОЗДІЛ 2

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

2.1 Конституційне регулювання співвідношення національного права України та міжнародного права.

Варто зазначити, що тема цього розділу несе виразно міждисциплінарний характер, а отже досліджується як і правниками-міжнародниками, так і конституціоналістами, фахівцями із загальнотеоретичного правознавства. У зв'язку із чим досить часто можна простежити різні, а інколи навіть діаметрально протилежні погляди на взаємозв'язок міжнародного та національного (українського зокрема) права. Водночас, було б неправильним казати, що посеред представників різних дисциплін немає спільного бачення щодо певного кола питань, особливо тих, що стосуються захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина.

Вважаю своїм завданням у цьому розділі максимально повно та всебічно висвітлити теоретичні та практичні аспекти досліджуваної тематики, аби запропонувати прикладні рішення для усунення правової невизначеності, що існує станом на сьогодні. Хочу наголосити, що брак чіткої регламентації цього питання в Конституції України, безумовно, продовжує негативно впливати на захист прав та основоположних свобод людини і громадянина в Україні, дотримання принципу верховенства права, принципу *pacta sunt servanda* тощо.

2.1.1 Заявлене верховенство Конституції

Дійсно, важко не погодитися із Козюброю М. І., який вказує на те, що «напрями та способи впливу міжнародного права на національне залежать від співвідношення між національним і міжнародним правом, що, своєю чергою, значною мірою визначається тим, якої концепції співвідношення між ними дотримуються ті чи інші держави».[12, ст. 3] Україну ж науковці переважно ставлять у ряд тих країн, що дотримуються моністичної концепції, яка полягає у

єдності міжнародного та національного права. [12, ст. 4] Властивості застосування в Україні норм міжнародного права визначаються Конституцією та законами України.

Перед тим як перейти до суто українського прикладу, доречно буде згадати про загальну для багатьох держав проблему на котру звернув увагу Терлецький Д. С., а саме на «неоднозначність відображення джерел міжнародного права в конституційних текстах у контексті співвідношення національного і міжнародного права». [34, ст. 10]

Як відомо, стаття 38 Статуту Міжнародного Суду ООН містить перелік джерел міжнародного права, до яких відносять: міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, виразно визнані відповідними державами; міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма; загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; з певними застереженнями, також судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжний засіб визначення правових норм. [35]

Окрім того, у статті 53 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів (далі – Конвенція) ідеться про імперативну норму загального міжнародного права (*jus cogens*), відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер. [36] Наприклад, комісія з міжнародного права зазначає, що до норм такого характеру можна віднести ті, що стосуються заборони тортур, геноциду, піратства, работоргівлі тощо. [37, ст. 248]

Також, у справі «Барселона Трекшин» від 1970 року Міжнародний Суд Справедливості визначив ще й таку категорію міжнародних зобов'язань, які називаються *erga omnes*. [38, ст. 32] Це зобов'язання, які держави мають перед міжнародним співтовариством в цілому, призначені захищати та просувати основні цінності та спільні інтереси всіх. [38, ст. 32] Чи буде мати певне

міжнародне зобов'язання статус *erga omnes*, чи ні, залежить від «важливості прав під питанням». [38, ст. 32] До прикладу, у своїй недавній консультативній думці «Щодо архіпелагу Чагос», Суд у контексті деколонізації східно-африканської країни Маврикій вказав, що «оскільки повага до права на самовизначення є обов'язком *erga omnes*, усі держави мають юридичний інтерес захищати це право». [39, ст. 139]

У першому розділі цієї роботи ми вже проаналізували, що держави на конституційному рівні вживають різну термінологію для закріплення місця норм міжнародного права у системі національного права. Прикро усвідомлювати, але більшість конституцій врегульовує це питання у стосунку до міжнародних договорів, часто залишаючи поза увагою інші обов'язкові до виконання джерела міжнародного права, такі як міжнародний звичай чи імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*). Власне й Конституція України, за невеликим винятком зовнішньополітичної діяльності у статті 18, також робить акцент на міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Для цілей цього дослідження, регулювання кореляції міжнародного та національного права в українській Конституції передусім потрібно шукати у трьох її статтях: в статті 8, 9. [40] У цьому підрозділі я зосереджусь на співвідношенні юридичної сили міжнародного права та Конституції України, враховуючи нещодавній теоретичний та практичний розвиток сприйняття цього питання міжнародним співтовариством. Зокрема, спробую запропонувати варіанти вирішення проблем, що можуть виникати в Україні при перетині конституційного та міжнародно-правового регулювання.

Так, стаття 8 Конституції України обумовлює визнання та дію принципу верховенства права в Україні. Вона також зазначає, що Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Зі свого боку, частина 2 статті 9 Конституції України передбачає, що укладення міжнародних договорів,

які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Як ми бачимо, примат Конституції України над міжнародно-правовими нормами зазначається не зовсім прямо і лише у стосунку до міжнародних договорів. Тим не менш, вищезгадані положення часто вважають такими, що встановлюють верховенство Конституції у системі підпорядкованості правових актів в Україні. Цю позицію справді поділяють більшість українських правників-конституціоналістів. Приміром, на думку Козюбри М. І.: «Найвищий щабель в ієрархічній системі джерел внутрішнього права за усталеною традицією посідає конституція. Загальновизнані норми міжнародного права і норми міжнародних договорів, незалежно від їхнього рангу, у цій ієрархічній системі перебувають нижче від конституції». [12, ст. 9]

Такий підхід, хоч і притаманний конституційній доктрині багатьох європейських (за винятком Нідерландів, які широко відомі своєю відкритістю до міжнародного права) та англо-саксонських держав, є яскравим прикладом певної неузгодженості між міжнародним та конституційним правом.

Насправді, з точки зору міжнародного права, принципи *превалювання міжнародного права над національним* чи *pacta sunt servanda* є фундаментальними. З цього приводу, ще у далекому 1932 році у справі «Поляки в Данцигу» Постійна Палата Міжнародного Правосуддя встановила: «Держава не може наводити іншій Державі свою Конституцію задля уникнення зобов'язань покладених на неї міжнародним правом чи чинними договорами». [41, п. 62] Будучи закріпленими у статтях 26, 27 Конвенції у стосунку до міжнародних договорів, ці ключові принципи вже давно вважаються такими, що відображують міжнародне звичаєве право.

Цікаво, що багато фахівців із загально-теоретичного правознавства розмірковують над цими принципами винятково у контексті нормативно-правових актів рангом нижчих від Конституції України (переважно щодо

співвідношення юридичної сили положень закону України та міжнародного договору). Однак, стаття 27 Конвенції зазначаючи, що держава не може посилатися на положення норм національного права як на причину невиконання нею своїх зобов'язань за міжнародними договорами, покриває поняття не лише «законодавства», а й всього національного права, разом із Конституцією.

Прийнято вважати, що так-званий беззастережний пріоритет міжнародного права над національним існує лише в міжнародно-правовій сфері, натомість у сфері внутрішнього права він обмежений. Передовсім таке обмеження встановлює конституція, а сфери дії міжнародного та національного права розрізняють за предметом правового регулювання. Так, національне право регулює внутрішні аспекти управління та вирішує питання між індивідами, а також між індивідами та адміністративним апаратом, тоді як міжнародне право зосереджується насамперед на відносинах між державами. В дійсності ж, такі галузі права, як захист прав людини, довкілляне право, міжнародне інвестиційне право все глибше стають сферами спільного міжнародно-правового та національного регулювання. Процеси глобалізації, захисту універсальних для багатьох держав цінностей вимагають, як не визначення пріоритету норм міжнародного права над нормами національного права, то хоча б узгодженого підходу стосовно регулювання суміжних суспільних відносин.

Для ілюстрації того, які практичні проблеми можуть виникати у сфері спільного конституційного та міжнародного правового регулювання, доцільно буде розглянути справу «Авена» (Мексика проти Сполучених Штатів Америки, 2004 року) Міжнародного Суду Справедливості [42] та пов'язану із нею справу «Меделін проти Техасу» Верховного Суду Сполучених Штатів від 2008 року [43]. Ці справи також вдало демонструють те, як питання співвідношення міжнародного та національного права може безпосередньо впливати на життя індивідів, захист їхніх прав та основоположних свобод.

Справа «Авена» стосувалася 51 громадянина Мексики, що були заарештовані та ув'язнені за вчинені злочини в США. Ба більше, троє із них були

засуджені аж до смертної кари. Міжнародний Суд ООН визнав, що не повідомивши мексиканців про їхні права, а також позбавивши Мексики можливості надати своїм громадянам допомогу через відповідне консульство вчасно, Сполучені Штати порушили свої зобов'язання за статтею 36 Віденської конвенції про консульські зносини. [42, ст. 62-65] Окрім того, у зв'язку із порушеннями цієї Конвенції, Суд зобов'язав Сполучені Штати Америки забезпечити перегляд вироків та покарань щодо вищезгаданих громадян Мексики. [42, ст. 62-65]

Прикметно, що на свій захист Сполучені Штати у письмовому контр-меморандумі часто апелювали до прогресивності своєї системи кримінального судочинства, зокрема до поняття «прав належного процесу» (due process rights), закріпленого у п'ятій та чотирнадцятій поправках до Конституції Сполучених Штатів Америки⁸. [44, ст. 126]

Сполучені Штати вважали, що «покладатися на консульську допомогу як на таку, що необхідна для забезпечення належного процесу для іноземних громадян у кримінальному провадженні, буде суперечити чіткому зобов'язанню усіх держав забезпечувати такий належний процес». [44, ст. 126] Вони також стверджували: «гарантії права на справедливий суд та належний процес не залежать, не можуть залежати та не повинні залежати від втручання консулів інших держав для того, щоб бути поновленими». [44, ст. 126]

Хоч про це не зазначалося прямо у контр-меморандумі, Сполучені Штати Америки де-факто намагалися навести відмінне від дійсного бачення зобов'язань за Віденською конвенцією про консульські зносини. Застосовуючи власний конституційний концепт «прав належного процесу», вони частково викривляли зміст положень Віденської конвенції про консульські зносини та наводили його як причину невиконання своїх міжнародно-правових зобов'язань. Щоправда,

---

⁸ Відповідно до інтерпретації Верховного Суду США, цей концепт, серед іншого, передбачає забезпечення належного процесу в цивільних та кримінальних справах, виконання та інкорпорацію американського «Білля про права».

робили це у відповідь на не зовсім вдало вибрану правову позицію Мексики про «консульську допомогу, як фундаментальну та необхідну для прав належного процесу». [44, ст. 126] Для чого Мексика використовувала цей аргумент, а не базувала свою позицію насамперед на положеннях Віденської конвенції про консульські зносини для мене залишається незрозумілим.

У будь-якому разі, Міжнародний Суд Справедливості у своєму Рішенні вирішив не оминати питання доцільності наведення конституційного та національного права США у їхньому контр-меморандумі. Щодо цього він недвозначно зазначив: «Права, гарантовані за Віденською конвенцією, - це договірні права, яких Сполучені Штати зобов'язалися дотримуватись стосовно зацікавленої особи, незалежно від прав належного процесу відповідно до конституційного законодавства США». [42, ст. 57]

Важливим висновком із вищезгаданого є те, що навіть якщо міжнародне зобов'язання (у цьому випадку за договором) може де-не-де суперечити чи не зовсім співпадати із конституційними приписами чи концептам певної держави (ще й такої розвиненої країни як США), це не є і не може бути підставою для невиконання нею своїх зобов'язань у відповідності до міжнародного права. Тобто, у міжнародно-правовій сфері міжнародне право має абсолютний пріоритет над усім національним правом.

Водночас, буде справедливо визнати, що примат міжнародного права над національним, зокрема над конституційним, зазвичай досить прихильно сприймається у міжнародно-правовій сфері, чого зовсім не можна сказати про сферу внутрішньо-правову. Як не дивно, Верховний Суд США у справі «Меделін проти Техасу», яка безпосередньо пов'язана із справою «Авена» Міжнародного Суду Справедливості, і собі вирішив висловити явну незгоду із превалюванням міжнародного права над американським національним правом.

Ми вже зазначали вище, що Міжнародний Суд ООН своїм Рішенням зобов'язав США забезпечити перегляд вироків та покарань щодо 51 громадянина

Мексика. Щоб це виконати, Президент США Джордж Вокер Буш видав Меморандум в якому зазначив: «Сполучені Штати виконують свої міжнародно-правові зобов'язання у відповідності до Рішення у справі «Авена» шляхом забезпечення його виконання державними судами стосовно справ, поданих 51 громадянином Мексики, згідно із загальними принципами добросовісності». [45] Спираючись на Меморандум Президента та справу «Авена», Медельїн (один із 51 мексиканців у цій справі) подав заяву про оскарження його засудження у вбивстві та смертного вироку на тій підставі, що він не був проінформований про його права передбачені Віденською конвенцією про консульські зносини.

Два головні питання, на які намагався дати відповіді Верховний Суд у справі «Медельїн проти Техасу» були: по-перше, чи Рішення Міжнародного Суду у справі «Авена» може безпосередньо виконуватися національними судами у внутрішньому праві США; по-друге, чи може Президентський Меморандум самостійно вимагати у Штатів забезпечити перегляд справ 51 громадян Мексики згаданих в цьому Рішенні без урахування американських правил процедури, що використовується за замовчуванням (procedural default rules).

Розмірковуючи над ними, Верховний Суд не полінувався й також висловив позицію щодо власного бачення того, як співвідноситься міжнародне право та національне право США. Зокрема, з цього приводу Верховний Суд зазначив, що: «не всі зобов'язання за міжнародним правом автоматично стають обов'язковим федеральним правом, що застосовується в судах Сполучених Штатів Америки». [43, ст. 8] Щодо міжнародних договорів, він наголошував на тому, що відповідно до конституційного права США: «договір еквівалентний законодавчому акту і є «самоздійснювальним» тоді, коли застосовується сам по собі без допомоги жодного іншого законодавчого положення». [43, ст. 8-9] На думку Верховного Суду, тоді як договори «можуть містити міжнародні зобов'язання, вони не є внутрішнім правом, окрім випадків, коли Конгрес імплементував їх у закони, або ж сам договір передбачав намір бути «самоздійснювальним» і бути ратифікованим на цих умовах». [43, ст. 8-9]

Окрім того, у одній із своїх приміток Верховний Суд США звернув увагу на ще одну дуже важливу для цієї дискусії деталь, а саме на позицію, що: «у разі коли договори є «самоздійснювальними», тобто такими, що створюють федеральне право, попередня презумпція наступна: навіть ті з них, що прямо стосуються приватних осіб, загалом не створюють приватних прав і не забезпечують можливість звернення приватної особи до національних судів». [43, ст. 9, примітка 3] Гадаю, ця згадка у примітці практично нівелює зміст усієї плеяди аргументів Верховного Суду у основному тексті Думки щодо застосування «самоздійснювальних» договорів у американському внутрішньому праві.

Для мене суперечливим у справі «Меделін проти Техасу» є те, що Верховний Суд США провадив свій аналіз переважно у контексті обов'язковості застосування та виконання у національному праві Рішення Міжнародного Суду Справедливості. Чомусь питання порушення та виконання статті 36 Віденської конвенції про консульські зносини він згадав лише раз та й то побіжно (у своїй примітці визнав хоча б, що це положення несе характер «самоздійснювального» і такого, що наділяє індивіда правами).

Це, як мінімум, дивно з огляду на причину оскарження Медельїном свого засудження та смертного вироку за вбивство, а саме – порушення прав за Віденською конвенцією про консульські зносини. Припускаю, що такий відхід Суду від аналізу норм цієї Конвенції стався через помилковий вибір позиції захисників. Вони здебільшого опиралися саме на обов'язковість застосування у внутрішньому праві Рішення «Авена» та Президентського Меморандуму, а не на порушення та виконання Віденської конвенції про консульські зносини.

Врешті-решт, 25 березня 2008 року Верховний Суд США постановив, що ані Рішення «Авена», ні Меморандум Президента не є федеральним правом, що підлягає безпосередньому застосуванню та виконанню національними судами. Відповідно, рішення Техаського апеляційного суду у кримінальних справах про засудження Медельїна до смерті було підтверджено. Не зважаючи на прохання

Міжнародного Суду Справедливості зупинити покарання від імені Медельїна та інших чотирьох громадян Мексики (які також не були повідомлені про свої права у відповідності до Віденської конвенції про консульські зносини), Медельїн був страчений американською владою 5 серпня 2008 року.

Так чи інакше, справи «Авена» та «Медельїн проти Техасу» однозначно свідчать про складність проблеми співвідношення міжнародного та національного права, про різницю у підходах до вирішення цього питання правниками-міжнародниками та правниками-конституціоналістами, зокрема на практиці. Вони також підтверджують, що міжнародне право (за умови його правильного застосування) може впливати на долі не лише стосунків між державами, як це зазвичай вважають, а й на збереження життів окремих індивідів.

В українському контексті також було б наївним стверджувати про абсолютний примат міжнародного права над національним у внутрішньо-правовій сфері. Як слушно у своєму підручнику зауважив Мальком Шо: «заявляти, що міжнародно-правові норми мають перевагу над всім відповідним внутрішнім законодавством в усі часи є неправильним у переважній більшості випадків і означало б спотворювати реальність перед обличчям ідеалу». [4, ст. 178] Зокрема, у відповідності до правової теорії, де кожна держава є суверенною та рівною у правах, помилковим буде й говорити про відсутність верховенства Конституції України у її внутрішньо-правому порядку.

Зі свого боку, Конституція України повинна сповна забезпечувати можливість міжнародному праву реалізовуватися у внутрішньо-правовій сфері. Цього можна досягнути шляхом встановлення у ній примату міжнародно-правових норм над національними, адекватного відображення джерел міжнародного права тощо. Національні суди ж повинні інтерпретувати відповідні норми так, щоб Україна не потягнула за собою міжнародно-правову відповідальність.

На моє переконання, мислити винятково в керунку встановлення примату міжнародного права над національним правом України є недостатнім. Потрібно передусім забезпечити їхню тісну взаємодію та співпрацю, оскільки все більше сфер нашого життя стають предметом спільного міжнародного та національного правового регулювання.

2.1.2 Співвідношення міжнародного договору та національного права України

Порівнюючи з іншими джерелами міжнародного права, питання кореляції українського права та міжнародного договору можна вважати найбільш врегульованим, як і на конституційному, так і на законодавчому рівні. Багато є й наукових досліджень із цієї тематики. Навіть за таких обставин, наявні регламентація та наукова доктрина є недостатніми та подекуди суперечливими. Такий стан справ породжує багато практичних проблем, передусім через нестачу правової визначеності. У цьому контексті Зверев Є. О. справедливо зауважив: «Україна – одна з тих держав, які не мають ані конституційно закріпленого примату норм міжнародних договорів у національній правовій системі, ані ієрархії законодавчих актів, а тому питання про місце міжнародних договорів у національному праві стоїть у нашій державі дуже гостро». [11, ст. 31]

Особливу увагу в рамках теми цього підрозділу потрібно буде приділити таким правовим актам України, як: Конституція, Декларація про державний суверенітет від 1990 року [46] (далі – Декларація) та Закони «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 [47] року та 26 червня 2004 року [48] відповідно. Одразу ж забігаючи трішки наперед зазначу, що стосовно юридичної сили Декларації та Закону України «Про міжнародні договори України» від 2004 року у вітчизняних науковців аж надто сильно розходяться погляди. У будь-якому разі, аналіз варто розпочати насамперед із релевантних конституційних приписів.

Так, частина перша статті 9 Конституції України передбачає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість⁹ яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України¹⁰. Як ми вже згадували раніше, частина друга цієї ж статті забороняє укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України до внесення відповідних змін до Конституції України.

Вищенаведені конституційні норми можна сміливо тлумачити як такі, що створюють для положень належно ратифікованого договору можливість безпосередньо застосовуватись та діяти в національній системі права України. З цього приводу Крохмаль В. Г. доречно підкреслив, що: «...міжнародні договори складають не тільки міжнародні зобов'язання України (зобов'язання за міжнародним правом), а й імперативне право, на підставі якого особи, підпорядковані її юрисдикції, можуть набувати суб'єктивні права та обов'язки та висувати вимоги перед судом». [49, ст. 115] На подвійному характері міжнародного договору також акцентує увагу й Терлецький Д. С.: «норми міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не втрачаючи своєї міжнародно-правової природи, діють та породжують правові наслідки в українській конституційній державі поряд із нормами національного права». [49, ст. 116-117]

Проте, як слушно зазначає Козюбра М. І.: «Набагато складнішим для українських правників є питання про співвідношення норм національного законодавства України з нормами ратифікованих міжнародних договорів у разі колізій між ними». [12, ст. 5] Дійсно, чи не найсмачнішим яблуком розбрату

---

⁹ Відповідно до частини першої статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» від 2004 року ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. На підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова Верховної Ради України підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами.

¹⁰ У рішенні Конституційного Суду України N 17/81-97 у справі про тлумачення терміну законодавство роз'яснено, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України [50].

поміж правниками-міжнародниками та правниками-конституціоналістами України у рамках цієї дискусії стало питання примату міжнародного договору над українськими законодавчими актами.

Річ у тім, що на різних етапах свого становлення, Україна неоднаково визначалася щодо місця міжнародного договору в системі її внутрішнього права. Будучи непослідовними у регулюванні, ми лише поглибили проблему, яку ще досі ніхто однозначно не вирішив. Для розуміння ситуації в цілому, пропоную розглянути усе в хронологічному порядку, іноді зупиняючись на дискусіях щодо юридичної сили відповідних нормативно-правових актів в ієрархії національного права України.

Найперше, Декларація зазначає про «пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права». Згодом, такий підхід був більш детально закріплений щодо міжнародних договорів у частині другій статті 17 Закону України «Про міжнародні договори України» від 1993 року, яка передбачала, що: «Якщо міжнародним договором України, укладення якого відбулось у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України».

Стосовно того, що вищезгаданий Закон втратив чинність у зв'язку із прийняттям нового Закону України «Про міжнародні договори України» від 2004 року ні у кого не виникає запитань. Зате, щодо юридичної сили та дії Декларації наявний сильний дисонанс серед наукового кола. Дехто підтримує думку про конституційний статус цього документа. Наприклад, Буроменський М. В. вважає, що: «Декларація про державний суверенітет України, поза сумнівом, належить до нормативно-правових актів конституційного рівня, що обумовлює юридичну чинність її норм і їхнє місце в ієрархії норм українського законодавства». [3, ст. 77] До джерел конституційного права її також відносять й підручники з цієї дисципліни за редакцією Майданник О. О. [51, ст. 32] та Колісника В. П. [52, ст. 22]

Цю позицію досить категорично не поділяє Козюбра М. І. На його думку: «з прийняттям Основного Закону вона (Декларація) фактично себе вичерпала, залишившись в історії як, безсумнівно, один з найзначущіших документів, пов'язаних із становленням Української держави». [12, ст. 6] Посеред інших аргументів на користь цього твердження, він наводить положення пункту першого Розділу XV «Перехідні положення» Конституції України. Там вказано, що «закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними в частині, що не суперечить Конституції України». Отже, доцільно буде розібратися у тому чи відповідає положення Декларації щодо пріоритету норм міжнародного права над нормами національного права частині першої статті 9 Конституції України.

Справді, не зважаючи на Декларацію та Закон України «Про міжнародні договори» від 1993 року Конституція України не встановила примату норм міжнародного договору над нормами українського права. У ній зазначено лише те, що міжнародні договори є частиною національного законодавства України. Проте, чи можна тлумачити відсутність згадки про «пріоритет міжнародних договорів над внутрішнім правом України» та фразу «є частиною національного законодавства України» як суперечливі? На жаль, використовуючи різні способи інтерпретації можна дійти зовсім протилежних висновків.

На мою думку, застосовуючи спосіб буквального та логічного тлумачення, ідеться радше про більш спеціальну та загальну норми. У цьому разі, конституційна норма встановлює загальне правило, що міжнародні договори є частиною національного законодавства України, а Декларація (якщо ми погоджуємося із її нормативними характером) чи відповідний Закон України «Про міжнародні договори України» уточнюють їхнє місце в ієрархії. Це справедливо, оскільки маючи вищу юридичну силу ніж Закони України міжнародні договори продовжують бути «частиною національного законодавства України». Застереження, чи то пак обмеження, щодо юридичної

сили положень міжнародного договору у Конституції України конкретно зазначені лише щодо неї ж самої.

Власне кажучи, Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1996 року також підтримав можливість такого трактування. [53] У пункті 4 Постанови він обумовив: «Виходячи з положення ст. 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір. У той же час міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України». [53, п. 4]

З іншого боку, як впливає зі споминів самого Козюбри М. І. (який у 90-х долучався до процесу підготовки проекту Конституції України), то положення про затвердження пріоритету міжнародного договору над українським правом були вилучені політиками свідомо на фінальній стадії розробки проекту нової Конституції України. [12, ст. 7] Тоді, звертаючись до історико-політичного правила тлумачення правових актів (у міжнародному праві такий допоміжний засіб називається звернення до *travaux préparatoires*) стає зрозумілим, що в українському політикумі не було консенсусу щодо вирішення долі співвідношення юридичної сили українського законодавства та міжнародного договору у 1996 році.

У зв'язку із чим, питання неузгодженості положення Декларації з положенням Конституції України стосовно місця міжнародного договору в системі національного права України потенційно існує. Воно існуватиме до того часу, коли в Конституції України нарешті чітко зазначать про примат положень міжнародного договору над національним законодавством України. Тому поки, зважаючи на пункт перший Розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, піддавати сумніву також можна дію положення Декларації щодо

пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права.

Окрім того, дискусія про нормативний характер Декларації загалом має місце. Я поділяю думку Козюбри М. І. про те, що після прийняття Конституції України положення Декларації частково втратили свою актуальність. Важливою для розуміння її юридичної сили є й згадка у Декларації про те, що вона «є основою для нової Конституції».

Дійсно, більшість положень Декларації вже не можуть вважатися такими, що відповідають духу часу та етапу суспільного розвитку в яких зараз перебуває Україна. До прикладу, у розділі IX про Зовнішню та внутрішню безпеку йдеться про те, що «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках...». Натомість, враховуючи прагнення українців виражені під час Революції Гідності, чинна Конституція України у своїй преамбулі вказує на «незворотність європейського та євроатлантичного курсу України», що не може повністю співвідноситися із статусом «постійно нейтральної держави, яка не бере участі у військових блоках».

Наступним важливим етапом після того, як у Конституції України, на жаль, не було достеменно закріплено пріоритету норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства, стало прийняття парламентом нового Закону України «Про Міжнародні договори України» у 2004 році. Так, у його преамбулі зазначено, що він: «... встановлює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України та законодавстві України».

Цікаво, що питання юридичної сили цього Закону серед дослідників є не менш дискусійним, як питання юридичної сили вже раніше згадуваної

Декларації. Дехто навіть вказує на його можливий конституційний статус у зв'язку із важливістю суспільних відносин, що він регулює. Наприклад, Савенко М. Д. (суддя Конституційного Суду України у відставці) вважає, що він: «... охоплює важливу сферу зовнішньої діяльності держави і відносини її з іншими державами, і його значущість дозволяє вважати його не тільки спеціальним, а й, з теоретичного погляду, конституційним законом». [54, ст. 14] І собі, звертаючи увагу на неврегульованість значної кількості принципів питань, Закон України від 2004 року до конституційного законодавства України відносить й Терлецький Д. С. [49, ст. 118]

Продовжуючи традицію започатковану Декларацією та попереднім Законом від 1993 року, Закон України «Про міжнародні договори України» від 2004 року у частині 2 статті 19 передбачає наступне: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору». Як ми бачимо, не зважаючи на відсутність примату міжнародного договору над національним законодавством у Основному Законі України, його було знову закріплено народними депутатами на законодавчому рівні. У рамках нашого обговорення, доцільно буде звернутися до практичного боку цієї проблематики, а саме поглянути на ставлення судів загальної юрисдикції до положень вищезгаданого Закону України.

Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ у своїй Постанові «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 2014 року висловив власну позицію щодо питання пріоритету норм міжнародних договорів. [55] У пункті 4 цієї Постанови він зокрема зазначив: «Враховуючи положення статті 9 Конституції України, статті 26 Віденської конвенції, статей 15, 19 Закону № 1906-IV («Про міжнародні договори України» від 2004 року), міжнародно-правовий принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, при

здійсненні правосуддя суди повинні враховувати, що існує пріоритет міжнародного договору України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, над національним законом та іншими актами законодавства, крім Конституції України». [55, п. 4]

Верховний Суд у свої справах, де так чи інакше було задіяне спільне міжнародно- та внутрішньо-правове регулювання, здебільшого обмежується посиланням на статтю 9 Конституції України, зазначаючи, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Тим не менш, у його практиці наявні і більш сміливі та прикладні для нашої дискусії твердження. Деякі з них можна теж, як-не-як, тлумачити як суперечливі.

Так, з одного боку, у Постанові від 28 січня 2021 року у справі № 824/244/19, посилаючись на статтю 9 Конституції України та статті 15, 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 2004 року, Верховний суд підкреслив, що: «положення Нью-Йоркської конвенції¹¹ є обов'язковими до виконання Україною, є пріоритетними та мають вищу юридичну силу щодо національного законодавства України (за винятком Конституції України), що регулюють спірні правовідносини». [56] Ідентичний підхід він застосував у своїй іншій Постанові стосовно справи № 760/5924/17 від 29 листопада 2018 року, де вказав: «положення Київської угоди¹² є обов'язковими для виконання Україною, є пріоритетними та мають вищу юридичну силу щодо національного законодавства України (за винятком Конституції України), що регулюють спірні правовідносини». [57]

Трішки відмінне формулювання Верховний суд використав у справі № 132/3061/19 від 10 лютого 2021 року. Розмірковуючи над Конвенцією про права дитини від 20 листопада 1989 року, ратифіковану Верховною Радою

---

¹¹ Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень, що набула чинності для України 08.01.1961 року.

¹² Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, ратифікована Верховною Радою України від 19.12.1992 року.

України 27 лютого 1991 року, він зазначив, що її положення: «узгоджуються з нормами Конституції України та законів України, тому саме її норми зобов'язані враховувати усі суди України, розглядаючи справи, які стосуються прав дітей». [58] Виходячи з вищесказаного, можна припустити бажання Верховного Суду обмежити використання (ба навіть врахування) норм Конвенції про права дитини у тому разі, коли її положення будуть суперечити не лише Конституції України, а й Законам України.

Варто також зауважити, що Верховний Суд у своїй аргументації досить-таки часто посилається на норми Закону України «Про міжнародні договори України» від 2004 року, зокрема на його статтю 19. Під час підготовки цієї роботи, я не зустрічав справи у котрих він висловлював думку про можливу невідповідність окремих положень вищезгаданого Закону від 2004 року частині першій статті 9 Основного Закону України.

Прикро, але Конституційний суд України не використав свою можливість розставити крапки над «і» у цьому контексті. Замість того, щоб надати офіційне тлумачення, поміж іншого, статті 9 Конституції України, він припинив конституційне провадження у справі N 1-1/2006 у зв'язку із втратою чинності Законом України «Про міжнародні договори України» від 1993 року. [59] Хоча, як зазначає в своїй Окремій думці суддя Іващенко В. І.: «Вважаю, що на перелічені питання (примітка автора – ідеться про питання співвідношення юридичної сили міжнародних договорів та законів України) можна дати відповідь шляхом тлумачення зазначених положень Основного Закону України без залучення норм як чинного Закону України «Про міжнародні договори України», так і статті 17 Закону, який втратив чинність. Тому, на мою думку, Конституційний Суд України не тільки мав можливість, а й повинен був розглянути ці питання по суті». [60]

Отже, що стосується міжнародного договору України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, судова практика хоч і не завжди зовсім однозначно, але все ж таки визнає його пріоритет над

національним законодавством України. Тобто, дискусія сама собою тримається більше теоретичного, аніж практичного рівня.

Насправді, питання відповідності Конституції України існує не лише у частині можливості встановлення Законом України вищої юридичної сили міжнародних договорів над актами законодавства України. Інша проблема полягає в тому, що частина перша статті 9 Конституції України відносить до національного законодавства лише ті міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Водночас, відповідно до статті 1 Закону України від 2004 року сфера його застосування розповсюджується на всі міжнародні договори України, регульованих нормами міжнародного права і укладених відповідно до Конституції України та вимог цього Закону. Тобто, у ньому ідеться про усі міжнародні договори, а не лише про належно ратифіковані українським парламентом.¹³ Однак, чи можуть ті міжнародні договори, які затверджуються, наприклад, у формі Постанови Кабінету Міністрів України, взагалі бути частиною національного законодавства України? Тим паче, зважаючи на досить однозначне формулювання в Конституції України? Як це часто буває в наших реаліях, теорія і практика б'ють в різнобій.

Так, на думку Терлецького Д. С.: «з огляду на ч. 1 ст. 9 Конституції України жоден міжнародний договір не стає і не може стати частиною національного законодавства без надання згоди Верховною Радою України. Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана іншим органом, не здійснюють безпосереднього регулювання правовідносин в Україні і потребують вчинення імплементаційних заходів, зокрема правотворчих, з метою їх належної реалізації в Україні». [61, ст. 9] На цю неузгодженість також звернув увагу Зверев Є. О., зазначивши, що: «... стоячи на позиціях крайнього формалізму, можна зробити

---

¹³ Відповідно до статті 2 Закону, міжнародний договір України - укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо).

висновок, що, зокрема, укладені від імені України міжвідомчі угоди, які не потребують ратифікації відповідно до статті 9 Закону 2004 року, не можуть застосовуватись, оскільки не визнаються частиною національного законодавства статтею 9 Конституції України...». [11, ст. 36]

З практичного боку, у вже раніше згаданій Постанові, Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ підтвердив застосування в українському праві усіх міжнародних договорів, а не лише тих, що були належним чином ратифіковані парламентом України. Там він роз'яснив, що: «... що частиною національного законодавства слід розглядати не тільки ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори України, а й ті міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано в інших формах.» [55, п. 2] Він також пролив світло на спосіб подолання судами колізій у таких ситуаціях, зазначивши: «вирішуючи ... колізію між нормою міжнародного договору ... слід враховувати юридичну силу акта законодавства, яким було надано згоду на обов'язковість міжнародного договору України». [55, п. 2]

Інакше кажучи, не зважаючи на буквальне тлумачення конституційних приписів, українським судам все ж рекомендується застосовувати положення міжнародного договору так, аби Україна сумлінно виконувала свої зобов'язання за міжнародним правом і не потягнула за собою міжнародно-правової відповідальності. Такий підхід можна частково вітати, оскільки він спроможний забезпечити злагоджену взаємодію міжнародного та національного права. Проте, неправильним залишається й ігнорування законодавцем доречних теоретичних зауважень.

У кінцевому підсумку, не можу не погодитися із тими науковцями, що вказують на недосконалість як і конституційного, так і законодавчого регулювання співвідношення міжнародного права та національного законодавства України. Заразом, можна запропонувати наступні шляхи вирішення вищезгаданих у цьому розділі проблем:

- 1) Закріплення в Конституції України примату міжнародних договорів над національним законодавством України. Щоправда, за такого підходу необхідно буде визначити також й статус тих міжнародних договорів, що не потребують ратифікації парламентом. Це буде справедливо, оскільки не всі міжнародні договори мають однаковий правовий статус де-факто і не всі повинні мати пріоритет над законами України;
- 2) Закріплення в Конституції України того, що суди загальної юрисдикції намагаються робити вже зараз, так званого принципу «узгодженого тлумачення». Цей принцип вимагає у судів інтерпретувати національне законодавство так, аби воно узгоджувалося із міжнародним правом, забезпечуючи останньому повноцінну дію у внутрішньо-правовій сфері певної держави.
- 3) Закріплення в Конституції України положення про ієрархію законодавчих актів. Як ми вже зрозуміли, щодо юридичної сили певних українських правових актів у багатьох виникають сумніви. Хтось вважає, що Закон України «Про міжнародні договори України» від 2004 року має силу вищу від звичайного закону, інший такої ж думки стосовно Декларації про державний суверенітет. Тим не менш, поки ієрархія законодавчих актів чітко не буде встановлена на конституційному рівні, доти усі думки триматимуться винятково рамок теоретичної дискусії.

Окрім того, окремої уваги заслуговує пропозиція Козюбри М. І. та Зверева Є. О. керуватися принципом верховенства права, передбаченого статтею 8 Конституції України, для подолання колізій між положеннями міжнародного договору та положеннями національного законодавства України. Безумовно, такий підхід має місце і повинен розглядатися як потенційно реальний. Тим не менш, для його реалізації необхідно виконати дуже багато передумов: забезпечити належну професійну підготовку суддів, розвинути правову культуру, збагатити теоретичну базу тощо. Вважаю, що станом на сьогодні

вищезгаданого Україні бракує. Захищаючи цю пропозицію, Зверев Є. О. водночас таки визнає, що: «Цей підхід, який відображає погляди природно-правової школи, звичайно, є дуже складним для практичного втілення в сучасних українських реаліях, оскільки він у більшій своїй мірі базується на ідеальних поняттях які на практиці майже ніколи не трапляються». [11, ст. 54]

Отже, навіть якщо питання співвідношення міжнародного договору та національного законодавства України видається на перший погляд досить врегульованим та дослідженим, проблем теоретичного та практичного значення залишається чимало. Вважаємо, що законодавець повинен усунути правову невизначеність у цьому аспекті, змінивши відповідно Конституцію України.

***

Підсумовуючи викладене, у другому розділі нашим завданням було, перш за все, вплести світовий контекст в українські реалії взаємодії міжнародного та національного права та, по-друге, запропонувати прикладні рішення для забезпечення правової визначеності у контексті співвідношення юридичної сили міжнародного договору та національного закону України.

Власне кажучи, перший підрозділ другого розділу ми назвали досить провокативно, начебто намагаємось оспорювати верховенство Конституції України в українському національному правовому порядку. Це було зроблено не випадково. Безумовно, у більшості держав світу конституції зберігають за собою статус найсильнішого правового акту. Водночас, такі справи як «Авена» та «Медельїн проти Техасу» свідчать, що між юридичною силою зобов'язання за міжнародним правом та конституційними приписами не все так однозначно. Окрім того, вони є яскравим прикладом того, як від злагодженої взаємодії міжнародного та національного права можуть залежати не лише міждержавні стосунки, а й життя окремих індивідів.

Щодо питання примату міжнародних договорів над національним законодавством, нами проаналізовано, що дійсно існують різні позиції у цьому контексті. Зазвичай, правники-конституціоналісти вказують на суперечність Закону від 2004 року та Конституції України. Тим не менш, автор зазначає, що така суперечність не є однозначною.

Також, ми пропонуємо розставити крапки над «і» у цьому питанні шляхом:

- 1) закріплення в Конституції України примату міжнародного договору над національним законодавством;
- 2) закріплення в Конституції України принципу «узгодженого тлумачення»;
- 3) закріплення в Конституції України положення про ієрархію законодавчих актів.

РОЗДІЛ 3

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

3.1. Співвідношення права Європейського Союзу із національним правом держав-членів та міжнародним правом

3.1.1 Система права Європейського Союзу

У цьому під-підрозділі ми розглянемо правовий порядок Європейського Союзу, який є унікальним по своїй суті. Ще у 1964 році, у справі Коста проти Енел (*COSTA v ENEL, JUDGMENT OF 15.7.1964 — CASE 6/64*) Європейський Суд Справедливості зазначив: «На відміну від звичайних міжнародних договорів, Договір про Європейську Економічну Спільноту створив власну правову систему, яка ... стала невід'ємною частиною правових систем держав-членів і яку їхні суди зобов'язані застосовувати». [62, ст. 593]

Надати уніфікованого визначення правопорядку Європейського Союзу (*дали – ЄС*) видається таким же складним завданням, як і зробити це у стосунку до міжнародного. Та й загалом, єдиної дефініції ЄС годі шукати. Різні науковці визначають його як міжнародну організацію, супер державу (*supranational state*), наднаціональну установу. Зокрема, Муравйов В. І. визначає право Європейського Союзу як певну сукупність євроінтеграційних норм, які регулюють процеси приєднання до ЄС, механізмів діяльності у складі, виходу тощо. [63, ст. 1] У будь-якому разі, вважаю, що спроби загнати правопорядок ЄС під якесь одне-єдине визначення не увінчуються успіхом, зважаючи на його складний структурний організм.

До складових права ЄС, Петров Р. А. відносить: первинне, вторинне та комплементарне право ЄС, до якого включаються Договір про існування ЄС, Про діяльність ЄС, Хартія основних прав ЄС, декларації, протоколи; внутрішнє, зовнішнє та матеріальне право ЄС, *acquis* ЄС тощо [64, ст. 41-43]. Що цікаво, до

цього переліку входить не тільки писане, а й неписане право. Наприклад, звичаєве право (як і в міжнародному праві, до речі) [64, ст. 42-43]. Звісно, список джерел права ЄС об'ємний і постійно поповнюється через те, що держави-члени Європейського Союзу розвиваються, з'являються нові проблеми питання у міжнародній спільноті загалом (пандемія, біотехнології, штучний інтелект тощо). Окрім того, на стан європейського права впливає й поява нових членів ЄС, вихід старих, як-от у випадку Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії.

Варта уваги також позиція Бесчастного В. М. та Філонова О. В., які звертають увагу на те, що право Європейського Союзу має багато спільного як і з сім'єю континентального права, так із сім'єю загального права англосаксонських країн (common law system). [65, ст. 26] Тому не дивно, що європейське право містить в собі ознаки, зокрема, англійського, німецького і французького права. Та й взагалі, право Європейського Союзу безумовно знаходиться під впливом права країн, які були його засновниками, а також тих країн, що є його державами-членами на сьогодні. Цікавою також є думка науковців, яка висвітлює те, що право ЄС бере до уваги культурні традиції країн-членів і паралельно намагається відштовхуватися від сучасних потреб кожної такої країни. [65, ст. 27] У цьому взаємозв'язку, важливим є розуміння права ЄС як «живого» інструменту/механізму/системи, яка може адаптуватися відповідно до появи нових викликів в Європі та загалом в світі.

Ілюстративною для розвитку системи права ЄС є концепція «Динаміки повітряної кулі» («*The Balloon Dynamic*»), запропонована професоркою Інге Говаере [66, ст. 3]. Відповідно до цієї теорії, правопорядок Європейського Союзу порівнюється до повітряної кулі, у якій можуть з'являтися нові закони, директиви, регулювання тощо, таким чином повітряна куля стає все більш наповненою. [66, ст. 3] Звісно, цей процес може спричинити багато негативних тенденцій, основним з яких є витіснення старих важливих стандартів, оскільки

повітряна куля системи Європейського Союзу може бути просто переповненою [66, ст. 3].

Отже, можемо зробити висновок, що прийти до одного уніфікованого визначення системи права Європейського Союзу неможливо, так само як і системи міжнародного права (та й, в принципі, поняття «системи права є також відносним»). Тим не менш, правопорядок Європейського Союзу є унікальним, бо поєднує в собі вплив кожної національної правової системи і водночас констатує собою окрему, самостійну правову систему.

3.1.2. Співвідношення системи права ЄС і національних правових систем держав-членів

У першому під-підрозділі ми спробували загально розглянути правовий порядок Європейського Союзу. Проте, наразі цікаво буде проаналізувати співвідношення національного права держав-членів ЄС із, власне, самим правом ЄС. На практиці це питання викликає багато суперечностей. Насамперед через те, що держави можуть адаптувати своє законодавство до права ЄС використовуючи мінімальну або максимальну гармонізацію. Тут і виникає розбіжність, тому що деякі країни по-різному гармонізують свої національні системи права із правопорядком Європейського Союзу. Як наслідок, через такий стан справ іноді страждають громадяни держав-членів ЄС.

Наприклад, у праці Ландо Кірчмеєра «Хто має останнє слово?» у контексті співвідношення міжнародного, європейського та національного права проводиться оригінальна аналогія із так-званими «колами правотворців». Автор виділяє велике «коло» правотворчості ЄС, а також маленькі незалежні кола держав-членів [2, ст. 91]. Відповідно до концепції «кіл правотворців»: самостійні кола таки мають певну незалежність щодо прийняття рішень (важливо відзначити, що такий підхід частково суперечить моністичній концепції відповідно до якої держави мали б прагнути максимальної гармонізації положень

внутрішнього права із правом ЄС). [2, ст. 91]. Також позиція науковця полягає у тому, що право ЄС «живе» тоді, коли вдається досягнути консенсусу між цими двома самостійними колами (внутрішнім колом паротворення в державах-членах і великим колом права ЄС), якщо консенсусу немає – право ЄС не працює. [2, ст. 92]

Попри те, що Ландо Кірчмер намагається у своїй праці подати цю теорію як нову альтернативу класичним та сучасним концепціям взаємодії міжнародного та національного права, мені вона досить сильно нагадує глобальний правовий плюралізм. Принаймні, у аспекті важливості досягнення консенсусу поміж різними правовими системами та визнанні взаємозалежності кожної із них.

Надалі важливо згадати не лише доктрину, а й установчі документи Європейського Союзу, одним з яких є Договір про Європейський Союз. Цікавою є вже перша стаття, де зазначається, що *«держави-члени надають повноваження для досягнення їхніх спільних цілей»*. [67, 83/16] Тобто, вже частково обумовлюється те, що держави віддають частину своїх повноважень Європейському Союзу у зв'язку із чим втрачають певну незалежність у прийнятті рішень щодо визначеного кола питань.

Водночас, у рамках нашої дискусії важливими є також статті 4 та 5 вищезгаданого договору. Так, частина 2 статті 4 передбачає, що: *«Союз поважає рівність держав-членів перед Договорами, а також їх національну ідентичність, закладену в їхні основні структури, політичні та конституційні, разом із регіональним та місцевим самоврядуванням»*. [67] Своєю чергою, частина 2 статті 5 зазначає, що: *«Відповідно до принципу передачі повноважень, Союз діє лише в межах компетенції, покладеної на нього державами-членами для досягнення цілей, визначених у Договорах. Компетенції, не передані Союзу в Договорах, залишаються за державами-членами»*. [67] Ці положення (в купі з деякими іншими) встановлюють суттєві для взаємодії європейського та національних

правопорядків принципі «передання повноважень» (principle of conferral) та «субсидіарності» (principle of subsidiarity). Вони значно обмежують органи Європейського Союзу у можливості втручатися у сфери виключної компетенції держав-членів. Відповідно, Європейський Союз може вчиняти лише ті дії, які передбачені договором, а все інше залишається на розсуд суверенної волі національних держав.

Також варто зазначити, що велику роль у становленні головних принципів існування ЄС та відповідно права ЄС стала судова практика Європейського Суду Справедливості. Зокрема, вже раніше згаданий кейс *Коста проти Енел* заклав одну з фундаментальних основ діяльності європейського правового порядку, що якщо правові акти Європейського Союзу вступають у конфлікт з національним правом певної держави – перевага надається саме праву ЄС [62, ст. 594].

Саме у цьому взаємозв'язку і виникають подекуди суперечності. Питання стоїть: чи буде за таких обставин зберігатися національна ідентичність держав, зокрема їх конституційна основа – державний суверенітет? Не зважаючи на верховенство європейського права, в багатьох сферах (моральних, етичних, культурних тощо) таки зберігається повага до принципу, відповідно до якого держави самі вирішують не передані до повноважень Європейському Союзу питання. Це знову ж таки підтверджує практика суду. Наприклад, як *Табакко Кейс* (Німеччина проти Європейського Парламенту та Ради Європейського союзу щодо реклами тютюнових виробів). По суті, Європейський Союз хотів втрутитися у сферу повноважень Німеччини. Тим не менш, суд постановив, що охорона здоров'я у таких питаннях входить до сфери регулювання німецького права. Тому, Німеччина сама повинна вирішувати яку рекламу дозволяти, а яку ні [68, ст. 36-37]. Цей приклад свідчить про те, що все-таки сфера компетенції ЄС не безмежна.

Отже, за підсумками цього підрозділу виходить, що питання співвідношення права Європейського Союзу та держав його членів не є таким

однозначним і має вирішуватися на «case by case basis», тобто варто індивідуально підходити до кожного випадку та аналізувати залучаючи не лише чинне законодавство ЄС, а й практику, яка вже була сформована під час існування Європейського Союзу. Окрім того, долаючи колізії між нормами європейського правопорядку та нормами національних правопорядків держав-членів потрібно керуватися принципами «передання повноважень» та «субсидіарності».

3.1.3. Взаємозв'язок міжнародного права, права Європейського Союзу, національних правових систем держав-членів ЄС

Тепер ми переходимо до останнього під-підрозділу цієї тематики, який є, за іронією долі, найскладнішим. У попередніх під-підрозділах ми проаналізували правову систему Європейського Союзу і питання співвідношення права ЄС з національним правом його держав членів. Тепер за допомогою цієї бази ми можемо спробувати дослідити взаємозв'язок систем внутрішнього, європейського, міжнародного права, а саме як вони співпрацюють між собою, які труднощі виникають при зіткненні конфліктних норм та які можливі рішення з'являються у практиці та доктрині.

Так, у першому розділі цієї роботи ми визначилися, що існує декілька концепцій співвідношення міжнародного та національного права. Не вдаючись знову у теоретичні деталі, думки науковців-міжнародників полягають у важливості знаходження «спільного знаменника» для міжнародного права, права ЄС та національного права – тільки тоді можливо буде уникнути колізій між нормами їхніх систем [2, ст. 48-52]. Будучи відвертим, це все ж видається мені недосяжною утопією. Тим паче, зважаючи на існування різних систем захисту прав індивідів як Європейський суд з Прав людини, Європейський Суд Справедливості, національні суди вищої інстанції тощо. Тут ми забігли трішки наперед, оскільки питання судів і співвідношення захисту прав людини ми розглянемо детальніше у наступному підрозділі.

Слушною у контексті доктринального осмислення є зокрема позиція, на яку звертає увагу Мехметай Джонідає. Він зауважує, що право Європейського Союзу базується на основі «поваги до міжнародного права». [69, ст. 94-95] З цього випливає, що дві системи міжнародного права та права Європейського Союзу повинні співіснувати паралельно враховуючи та поважаючи норми одна одної. Загалом, більшість науковців схильні погоджуватися стосовно того, що традиційні дуалістичні та моністичні підходи вже не достатньо адекватні, щоб пояснити стосунки між національною, європейською, міжнародною системами.

Продовжуючи аналіз доктрини та досвіду міжнародних науковців знаходимо ще й такі думки: по суті, погляди Європейського Союзу на стосунки та співпрацю з міжнародним правом будуть впливати на думку держав-членів Європейського Союзу [70, ст. 2]. Тобто, загалом хоч і держави можуть бути сторонами міжнародних конвенцій, брати участь у міжнародних заходах, підписувати договори тощо – проте в глобальних питаннях думка країн-членів ЄС щодо основних питань (передбачених Договором про функціонування ЄС) буде напряму впливати на рішення та позиції держав-члени. [70, ст. 2]

З одного боку це позитивно, тому що Європейський Союз (і країни, які складають частину цього Союзу) достатньо потужні, бо займають єдину позицію у багатьох питаннях, що дозволяє забезпечувати безпеку всіх держав-членів. Проте, знову ж таки повертаємося до питання суверенності правових національних систем – це обмежує повноваження цих держав. Це й стало, власне, однією з причин виходу Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії з Європейського Союзу, що є цікавим феноменом. Адже під час створення ЄС британське право вплинуло на засадничі правові документи ЄС, позиції, а тепер – основний практик загального права вирішив зберегти свою автономію та покинув Європейський Союз.

Підсумовуючи вищезгадане, після аналізу цього розділу ми можемо зробити безліч висновків. Наприклад те, що право Європейського Союзу –

динамічна система, якій складно надати чіткого визначення. Можливо, через свій активний розвиток вона його й взагалі не потребує. Своєю чергою, Європейський Союз це унікальне утворення зі своїм правом, сукупністю євроінтеграційних норм різного типу. Окрім того, системи міжнародного, європейського, національного права можуть співіснувати лише на основі «поваги» один до одного, недискримінації. Саме такий підхід сприятиме уникненню та подоланню колізій. Стосовно питання взаємодії права Європейського Союзу і права держав-членів, конфлікти поміж їхніми нормами мають вирішуватися кожного разу на підставі «case by case basis», враховуючи принципи «субсидіарності» та «передання повноважень». У наступному ж підрозділі ми розглянемо більше глибоко діяльність Європейського суду з прав людини та Європейського Суду Справедливості у рамках питання захисту прав людини.

3.2. Співвідношення захисту прав людини у міжнародному праві та праві Європейського Союзу

У цьому підрозділі ми заглибимося у питання перетину міжнародного права та права Європейського Союзу у контексті захисту прав людини. Зокрема, обговоримо проблеми взаємодії двох різних правопорядків, які виникали на практиці та причини їх виникнення.

Наочною справою у рамках нашої дискусії є *Сьорінг проти Сполученого Королівства (Soering V. United Kingdom)*, яку наводить у своїй статті Буткевич. [71, ст. 41] У цій справі спір виник між державою-членом ЄС – Сполучним Королівством Великої Британії та Північної Ірландії та Сполученими Штатами Америки, які уклали договір між собою. Проте, як згодом виявилось, умови цього документу суперечили статті 3 Європейської Конвенції з захисту прав та основоположних свобод людини. Сьорінг – вбивця, який скоїв злочин у США проте був спійманий у Сполученому Королівстві. За умовами вищезгаданого договору британська влада мала б видати його Сполученим Штатам [71, ст. 41, 28]. Тим не менш, оскільки положення договору

суперечили статті 3 Конвенції – Європейський суд з прав людини вирішив, що така видача буде протиправною і покарання має бути понесено на території Великої Британії. Тобто, по суті судом було визначено, що міжнародні договори можуть бути недійсними, якщо суперечать Європейській Конвенції з захисту прав та основоположних свобод людини [71, ст. 41, 28].

Загалом, у доктрині також переважає думка, що поміж міжнародним правопорядком та європейським існує взаємоповага. Її можна спостерігати на багатьох прикладах. Так, принципи Статуту ООН визначаються основоположними та використовуються в праві ЄС, як зазначає Галушка І. С. [72, ст. 5]. Окрім того, співпраця триває й у питаннях співвідношення захисту прав людини. Це було підтверджено справою *Gabrielle Defrenne v Société*, яка розглядалася Судом Справедливості ЄС. Найважливіше у цій справі те, що в Рішенні Суд використав не тільки право ЄС, а також Конвенцію МОП (Міжнародна організація праці щодо рівності прав і жінок) [72, ст. 3, 30]. З цього можемо зробити висновок, що Європейський Суд Справедливості використовує міжнародне право для тлумачення деяких питань у своїй справах.

Основоположною справою у аспекті співвідношення права Європейського Союзу та міжнародного права є *Kadi (The Kadi Case)* [73]. Що важливо, у цій справі розглядалися міжнародно-правові зобов'язання окремих держав членів, а не всього Європейського Союзу. На жаль, Європейський Суд Справедливості у своїй аргументації не використав відповідні положення міжнародного права, а застосував лише право ЄС, за що і зазнав великої критики згодом, як зазначає Россем Дж. [74, ст. 5]. Справа *Kadi* пролила світло на проблему, що виникає у випадках, коли на ЄС не поширюється певне зобов'язання за міжнародним правом, проте його держави-члени все одно будуть нести міжнародно-правову відповідальність у разі його порушення. [74, ст. 41-42] Так, не всі міжнародні договори впливають на правову систему Європейського Союзу (водночас, потрібно враховувати, що нормативні акти у правовій системі ЄС мають не порушувати права людини, це одна з умов законності актів, як влучно

висловився Файнойгль К. [75, ст. 6-7]). Тобто, Суд Справедливості ЄС визначив, що резолюція Ради Безпеки суперечила верховенству права (його доктрині загалом) і праву Європейського Союзу, не зважаючи на те, що вона відповідала міжнародному праву (що в дійсності створює колізію між міжнародним та європейським правом) [75, ст. 6-7]. Заради справедливості варто зазначити, що основним аргументом на користь визнання Європейським Судом Справедливості суперечності був вищий рівень захисту прав людини.

Дійсно, інші колізії щодо захисту прав людини виникають через те, що Європейський суд з прав людини керується Конвенцією з захисту прав та основоположних свобод людини, а Суд Справедливості ЄС Хартією про основоположні права ЄС, яка була створена у 2009 і все, що суперечить положенням Хартії вважається неприпустимим для ЄС [76, ст. 180-181]. Для мене, однією із незрозумілих речей залишається питання: навіщо створювати різне нормативно-правове регулювання тих же самих правовідносин в однакових юрисдикціях? Мається на увазі, чи була необхідність створювати Хартію про основоположні права ЄС замість того, щоб Європейському Союзу просто приєднатися до Конвенції з захисту прав та основоположних свобод людини. Як на мене, слушно буде зазначити, що настільки складне та перехресне регулювання порушує принцип правової визначеності, той самий, що є складовою принципу верховенства права. Комарова Т. В. також звертає увагу на те, що Суд Справедливості ЄС має обмежену компетенцію у контексті захисту прав людини, тому що не може напряму контролювати свої держави-члени, а виключно інституції, агентства служби та свої органи [76, ст. 180-181].

Окрім того, якщо проаналізувати практику Європейського Суду Справедливості на конкретному прикладі – він може відсилатися до Європейської Конвенції з захисту прав та основоположних свобод людини. Так, це підтвердила справа *Grogan case* (або його ще називають «Unborn child case») [77]. Вона стосувалася заборони в Ірландії абортів і розповсюдження студентами матеріалів щодо вчинення процедури абортів у Ірландії.

Ірландськими судами було визначено, що це порушення національного законодавства. Проте Суд Справедливості ЄС визнав, що це не було порушенням. Стосовно співвідношення захисту прав людини різними системами він роз'яснив, що «Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод має особливе значення, і Суд вже неодноразово посилався на конкретні положення Конвенції». [77, ст. 13] Він також зазначив, що у контексті захисту фундаментальних прав людини, Суд може використовувати джерела права, що включають: «конституційні традиції, спільні для держав-членів, та міжнародні договори про захист прав людини, щодо яких держави-члени співпрацюють або до яких вони приєднались». [77, ст. 13]

Отже, Європейський Суд з прав людини, як інституція, створений безпосередньо з метою захисту прав людини та пропагування положень Конвенції з захисту прав та основоположних свобод людини. Відповідно, він має досить широку сферу повноважень і впливу, зокрема, на правопорядок Європейського Союзу. Натомість, Суд Справедливості ЄС, як європейська інституція, хоч і не має безпосередньої мети захищати права людини – у будь-якому разі покриває собою це питання і використовує аргументи зі сфери захисту прав людини (навіть розглядаючи право внутрішнього ринку). Це і зробило Європейський Суд Справедливості також важливою інституцією у рамках питання захисту прав людини. Звісно, між цими двома структурами та їхнім правом виникають колізії. Де-не-де їм вдається їх узгодити, а інколи, як-от у справі *Kadi*, ціннісна база не дозволяє їм цього зробити.

У зв'язку із чим, ми знову повертаємося до тези, що для рівномірного та ефективного захисту прав людини – Суду Справедливості ЄС та Європейському Суду з Прав Людини необхідно співпрацювати та взаємодіяти, а не постановляти рішення, які будуть суперечити один одному.

Підсумовуючи, третій розділ мав на меті висвітлити унікальний приклад співвідношення трьох самостійних правопорядків, а саме: національного, європейського та міжнародного. Автор цієї роботи поставив собі завдання відповісти на питання: чи можуть традиційні та сучасні теорії співвідношення національного та міжнародного права застосовуватися у цьому контексті? Іншою важливою метою цього розділу було проаналізувати співвідношення захисту прав людини в Європейському Суді з Прав Людини і Європейському Суді Справедливості.

Стосовно першого питання, то очевидно, що ані класичні, ні сучасні теорії взаємодії міжнародного та національного права адекватно не пояснюють співвідношення національної, європейської та міжнародної систем права. Європейський Союз це динамічна та ні на що не подібна структура. Його правова система настільки самобутня, що накласти на неї звичне «національно-міжнародним мисленням» є складно. Науковці ж, по суті, пропонують застосовувати теорію глобального правового плюралізму. Тим не менш, як свідчить практика (зокрема справа *Каді*) нормативного характеру глобального правового плюралізму не вистачає для подолання колізій європейського та міжнародного правопорядків. Тому, питання взаємодії систем міжнародного, європейського та національного права потребують подальшого теоретичного осмислення.

Щодо теми співвідношення захисту прав людини в Європейському Суді з Прав Людини та Європейському Суді Справедливості можна зазначити, що ці дві структури дійсно намагаються співпрацювати. Попри те, головною проблемою залишається недоцільність регулювання однакових суспільних відносин у суміжних юрисдикціях подібними нормативно-правовими актами. Це, зокрема, призводить до порушення принципу правової визначеності, який є складовою принципу верховенства права.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши роботу, можна впевнено стверджувати, що проблема співвідношення міжнародного та національного права залишається напрочуд актуальною. Це пов'язано передусім із динамічним розвитком міжнародних відносин, переосмисленні базових підходів до міжнародного права та з виникненням загроз, які жодна нація самостійно подолати не здатна. У цьому ключі, важливим є знаходження формули забезпечення якісної співпраці різних правопорядків, особливо у контексті захисту прав та основоположних свобод людини.

Перший розділ, зрозуміло ж, був присвячений аналізу основних теоретичних засад взаємодії міжнародного та національного права. У ньому ми виокремили дві класичні та дві сучасні концепції. Так, не зважаючи на те, що дуалізм та монізм залишаються найбільш популярними на практиці, а також доктринально обґрунтованими, вони все одно підлягають критиці через декілька своїх недоліків. Найбільшим таким недоліком є їхня нездатність адаптуватися до проблем взаємозв'язку національної, європейської та міжнародної систем права. Своєю чергою, глобальний правовий плюралізм та глобальний конституціоналізм намагаються впровадити у цьому контексті нові корисні інструменти, як-от принцип «узгодженого тлумачення». Тим не менш, коли справа доходить до практики одразу ж стає зрозуміло – їхнє застосування впирається в брак нормативного характеру.

Другий розділ ми присвятили українській ситуації із взаємодією міжнародного права та внутрішнього права України. Попри те, що вітчизняними науковцями вже було багато сказано із цього питання, ми запропонували свої цікаві підходи. Так, очевидно, що насамперед для врегулювання правової невизначеності щодо співвідношення юридичної сили положень обов'язкового міжнародного права та положень Закону України потрібно закріпити примат перших в Конституції України. Слушно також кажуть й ті автори, що

рекомендують встановити в Конституції України норму про ієрархію правових актів у внутрішньому правопорядку України. Додатково до цих, раніше висловлених пропозицій, автор пропонує також передбачити принцип «узгодженого тлумачення» на конституційному рівні. Цей принцип обумовлює, що національні суди зобов'язані тлумачити національне законодавство України у світлі зобов'язань за міжнародним правом. Така практика поширена в багатьох державах світу, та що важливіше – впроваджується українськими судами загальної юрисдикції вже сьогодні. Це, серед іншого, сильно сприятиме дотриманню Україною зобов'язань за міжнародним правом.

У третьому розділі ми спробували зачепити досить нову для багатьох науковців проблему, а саме співвідношення вже не двох, а трьох правопорядків. Так, ситуація із взаємодією національної, європейської та міжнародної систем права є, як не дивно, набагато складнішою ніж просто у «національно-міжнародної» вертикалі. Відверто кажучи, дослідники ще досі ламають голову над тим, щоб запропонувати шляхи вирішення суперечностей, які часто виникають при зіткненні різних правопорядків. Справедливим буде також зазначити, що це питання досить сумнівно вирішується і на практиці, про що свідчить знакова справа *Kadi* Європейського Суду Справедливості. Вищезгадане, власне, підтверджує тезу про складність правового устрою Європейського Союзу та його взаємодії із суб'єктами іншими правових систем.

Отже, хоча спершу здається, що питання співвідношення міжнародного та національного права є вдосталь проаналізованим, пірнувши трішки глибше стає зрозуміло, що це всього лиш оманливий перший погляд. У контексті сучасного світу, де щодня з'являються нові виклики, злагоджена взаємодія усіх правових систем є необхідною як ніколи.

Список використаної літератури:

1. Leonardo da Vinci, Paintings, Drawings, Quotes, Biography, електронний доступ:[https://www.leonardodavinci.net/quotes.jsp#:~:text=Wretched%20mortals%2C%20open%20your%20eyes!%20%E2%80%9D&text=Leonardo%20da%20Vinci-.He%20who%20loves%20practice%20without%20theory%20is%20like%20the%20sailor,knows%20where%20he%20may%20cast.%20%E2%80%9D](https://www.leonardodavinci.net/quotes.jsp#:~:text=Wretched%20mortals%2C%20open%20your%20eyes!%20%E2%80%9D&text=Leonardo%20da%20Vinci-.He%20who%20loves%20practice%20without%20theory%20is%20like%20the%20sailor,knows%20where%20he%20may%20cast.%20%E2%80%9D;);
2. Kirchmair L. Who has the final say? The relationship between International, EU and National law. European Journal of Legal Studies. 2018. P. 47-100. - URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3277548;
3. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с. ISBN 966-667-174-3, електронний доступ: <http://194.44.152.155/elib/local/sk744109.pdf>;
4. SHAW, M. N. (2008). International law. Cambridge, UK, Cambridge University Press, електронний доступ: <http://euglobe.ru/wp-content/uploads/2017/01/Malcolm-N.-Shaw.-International-Law-6th-edition-2008.pdf>;
5. Giorgio Gaja, Positivism and Dualism in Dionisio Anzilotti, European Journal of International Law, Volume 3, Issue 1, 1992, Pages 123–138, електронний доступ: <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.ejil.a035797>;
6. David Sloss, Domestic Application of Treaties (2011), електронний доступ: <http://digitalcommons.law.scu.edu/facpubs/635>;
7. Human Rights Act 1998, електронний доступ: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/data.pdf>;
8. A and others v Secretary of State for the Home Department 2004 UKHL 56, електронний доступ: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200405/ldjudgmt/jd041216/a&others.pdf>;

9. Anti-terrorism, Crime and Security Act 2001, електронний доступ: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/24/section/23/2003-02-10>;
10. Prevention of Terrorism Act 2005, електронний доступ: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/2/pdfs/ukpga_20050002_en.pdf;
11. Зверев Є. О., Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика, дисертація, електронний доступ: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5929/Zvieriev_Dysertatsiia.pdf?sequence=14&isAllowed=y ;
12. Козюбра М. І., Співвідношення національних і міжнародних правових систем, Наукові записки НаУКМА. 2016. Том 181. Юридичні науки, електронний доступ: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9896/Koziubra_Spivvidnoshennia_natsionalnykh.pdf?sequence=1&isAllowed=y ;
13. Edward Gordon, International Law: The Collected Papers of Hersch Lauterpacht By E. Lauterpacht, ed., 2 B.C. Int'l & Comp. L. Rev. 185 (1978), електронний доступ: <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol2/iss1/>;
14. François Rigaux, Hans Kelsen on International Law, European Journal of International Law, Volume 9, Issue 2, 1998, Pages 325–343, електронний доступ: <https://doi.org/10.1093/ejil/9.2.325>;
15. Ekow N. Yankah, The Force of Law: The Role of Coercion in Legal Norms, 42 U. Rich. L. Rev. 1195 (2008), електронний доступ: <https://scholarship.richmond.edu/lawreview/vol42/iss5/5> ;
16. Sandra Raponi, Is Coercion Necessary for Law? The Role of Coercion in International and Domestic Law, 8 Wash. U. Jur. Rev. 35 (2015), електронний доступ: https://openscholarship.wustl.edu/law_jurisprudence/vol8/iss1/2 ;
17. Poland's Constitution of 1997, електронний доступ: [Poland_1997.pdf](#) ;
18. Constitution of the Italian Republic, електронний доступ: [untitled \(senato.it\)](#);
19. Portugal's Constitution of 1976 with Amendments through 2005, електронний доступ: [\(anonymous\) \(constituteproject.org\)](#);

20. Basic Law for the Federal Republic of Germany in the revised version published in the Federal Law Gazette Part III, classification number 100-1, as last amended by Article 1 of the Act of 28 March 2019 (Federal Law Gazette I p. 404), электронный доступ: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0141 ;
21. BVerfG, Beschluss der 1. Kammer des Zweiten Senats vom 19. September 2006-2 BvR 2115/01 -, Rn. 1-77, электронный доступ: http://www.bverfg.de/e/rk20060919_2bvr211501.html ;
22. Lovric, Daniel --- "A Constitution Friendly to International Law: Germany and its Volkerrechtsfreundlichkeit" [2006] AUyrbkIntLaw 4; (2006) 25 Australian Year Book of International Law 75, электронный доступ: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/AUYrbkIntLaw/2006/4.html#fn44> ;
23. BVerfGE 46, 342 - Philippinische Botschaft, электронный доступ: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv046342.html> ;
24. BOAS, G. (2012). *Public international law contemporary principles and perspectives*. Northampton, Mass, Edward Elgar Pub, электронный доступ: <http://site.ebrary.com/id/10537759>.
25. Berman, Paul Schiff, *The Evolution of Global Legal Pluralism* (2017). GWU Law School Public Law Research Paper No. 2017-42; *The Evolution of Global Legal Pluralism*, in *Authority in Transnational Legal Theory: Theorising Across Disciplines* 151 (Roger Cotterrell & Maksymilian Del Mar eds., 2016).; GWU Law School Public Law Research Paper No. 2017-42; GWU Legal Studies Research Paper No. 2017-42, электронный доступ: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=> ;
26. Free legal dictionary, электронный доступ: [https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/National+sovereignty#:~:text=The%20supreme%2C%20absolute%2C%20and%20uncontrollable,internal%20affairs%20without%20foreign%20interference.](https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/National+sovereignty#:~:text=The%20supreme%2C%20absolute%2C%20and%20uncontrollable,internal%20affairs%20without%20foreign%20interference.;);
27. *Murray v. The Charming Betsey*, 6 U.S. 2 Cranch 64 64 (1804), электронный доступ: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/6/64/> ;

28. National Corn Growers Assn. v. Canada (Import Tribunal), [1990] 2 S.C.R. 1324, електронний доступ: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/674/index.do> ;
29. Wayne Sandholtz, How Domestic Courts Use International Law, 38 Fordham Int'l L.J. 595 (2015), електронний доступ: <https://ir.lawnet.fordham.edu/ilj/vol38/iss2/5> ;
30. Odile Ammann, Domestic Courts and the Interpretation of International Law, DOI: https://doi.org/10.1163/9789004409873_003 ;
31. Peters, Anne (2009) "The Merits of Global Constitutionalism," Indiana Journal of Global Legal Studies: Vol. 16 : Iss. 2 , Article 2. Електронний доступ: <https://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol16/iss2/2> ;
32. Ooms, G., Hammonds, R. Global constitutionalism, applied to global health governance: uncovering legitimacy deficits and suggesting remedies. *Global Health* 12, 84 (2016), електронний доступ: <https://doi.org/10.1186/s12992-016-0216-2> ;
33. Christine E. J. Schwöbel, Situating the debate on global constitutionalism, International Journal of Constitutional Law, Volume 8, Issue 3, July 2010, Pages 611–635, електронний доступ: <https://doi.org/10.1093/icon/moq021> ;
34. Терлецький Д. Феномен "м'якого права" в контексті положень статті 18 Конституції України / Д. Терлецький // Юридичний вісник. - 2009. - № 2. - С. 10-16., електронний доступ: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/2161>;
35. Statute of the International Court of Justice, електронний доступ: [icj_statute_e.pdf \(un.org\)](http://www.icj.org/pressdocs/otherdocs/statute_e.pdf);
36. Віденська конвенція про право міжнародних договорів, Організація Об'єднаних Націй, електронний доступ: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text ;
37. Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries 1966, Yearbook of the International Law Commission, 1966, vol. II, електронний доступ: [Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries, 1966 \(un.org\)](http://www.un.org/avl/ha/ilc_draft_ilc_dta/ilc_dta.html) ;

38. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Judgment, I.C.J. Reports 1970, p. 3., електронний доступ <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/50/050-19700205-JUD-01-00-EN.pdf> ;
39. Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago from Mauritius in 1965, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2019, p. 95: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/169/169-20190225-ADV-01-00-EN.pdf> ;
40. Конституція України, електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> ;
41. Polish Nationals in Danzig, PCIJ, Series A/B, No. 44, pp. 21, 24; 6 AD, p. 209, електронний доступ: електронний доступ: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1932.02.04_danzig.htm ;
42. Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America), Judgment, I. C. J. Reports 2004, p. 12, електронний доступ: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/128/128-20040331-JUD-01-00-EN.pdf> ;
43. Medellín v. Texas, 554 U.S. 759 (2008), електронний доступ: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/554/759/> ;
44. Counter-memorial of the united states of america, case concerning avena and other mexican nationals (mexico v. united states of america), електронний доступ: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/128/10837.pdf> ;
45. GEORGE W. BUSH, Memorandum for the Attorney General, Compliance with the Decision of the International Court of Justice in Avena, February 28, 2005, електронний доступ: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2005/02/20050228-18.html> ;
46. Декларація про державний суверенітет України (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст. 429), електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> ;

47. Закон України «Про міжнародні договори України» від 1993 року 3767-ХІІ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, N 10, ст.45), електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3767-12#Text> ;
48. Закон України «Про міжнародні договори України» від 2004 року 1906-ІV (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 50, ст.540), електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> ;
49. Терлецький Д. С. Міжнародні договори як складова національного законодавства України / Д. С. Терлецький // Юридична Україна. - 2009. - № 9. - С. 114-121, електронний доступ: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/2160> ;
50. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну "законодавство") N 17/81-97, електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text> ;
51. О. Майданник Конституційне право України: Навч. посіб. – К: Алерта, 2011. – 380 с. ISBN 978-617-566-025-6, електронний доступ: [Maid_2011_1.pdf \(socosvita.kiev.ua\)](http://socosvita.kiev.ua/Maid_2011_1.pdf);
52. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х.: Право, 2008. – 416 с. ISBN 978-966-458-056-1, електронний доступ: [KONST_PR_2008.pdf \(nlu.edu.ua\)](http://nlu.edu.ua/KONST_PR_2008.pdf);
53. Пленум Верховного Суду України, Постанова «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» N 9 від 01.11.96, електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text>;
54. Савенко М. Д., Міжнародне право в національній правовій системі за основним законом України, Наукові записки НаУКМА. 2016. Том 181. Юридичні науки, електронний доступ: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9895/Savenko_Mizhna_rodne_pravo.pdf?sequence=1&isAllowed=y ;

- 55.Постанова Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя», електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text>;
- 56.Постанова Верховного Суду від 28 січня 2021 року у справі № 824/244/19, електронний доступ: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94591858>;
- 57.Постанова Верховного Суду від 29 листопада 2018 року у справі № 760/5924/17, електронний доступ: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78215121>;
- 58.Постанова Верховного Суду від 10 лютого 2021 року у справі № 132/3061/19, електронний доступ: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938672> ;
- 59.Ухвала Конституційного Суду України «Про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статей 9, 18, пункту 32 частини першої статті 85, статей 102, 106, 116 Конституції України, частин другої, п'ятої статті 7, статей 12, 15, 17 Закону України "Про міжнародні договори України"» та за конституційним поданням 62 народних депутатів України «про офіційне тлумачення положень пунктів "а", "є" частини другої статті 7 Закону України "Про міжнародні договори України"» у справі N 1-1/2006, електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001u710-06#Text> ;
- 60.Окрема думка судді Конституційного Суду України Іващенко В.І. стосовно Ухвали Конституційного Суду України «про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статей 9, 18, пункту 32 частини першої статті 85, статей 102, 106, 116 Конституції України (254к/96-ВР), частин другої, п'ятої статті 7, статей 12, 15, 17 Закону України "Про міжнародні договори України" (3767-12)» та за конституційним поданням 62 народних депутатів України «про офіційне

- тлумачення положень пунктів "а", "є" частини другої статті 7 Закону України "Про міжнародні договори України" (3767-12)», електронний доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001u710-06#Text>;
61. Терлецький Д. С., Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні, Автореферат, 2007, електронний доступ: <https://core.ac.uk/download/pdf/50594305.pdf> ;
62. Case No. 6/64 Falminio Costa v ENEL [1964] ECR 585, електронний доступ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61964CJ0006&from=EN>;
63. Муравйов В. О. Право Європейського Союзу / В. О. Муравйов. – Київ: Юрінком Інтер,, 2011. – URL, електронний доступ: <https://westudents.com.ua/knigi/449-pravo-vropeyskogo-soyuzu-muravyov-v.html> ;
64. Петров Р. А. Право Європейського Союзу. – К.: Істина, 2019.- 392 с.
65. Бесчастний В.М., Філонов В.П., Філонов О.В., Субботін В.М. та ін.; за ред. В.М.Бесчастного.-2-ге видання. - К.: Знання, 2011. – 366 с.
66. Govaere I. Interconnecting Legal Systems and the Autonomous EU Legal Order: A Balloon Dynamic. College of Europe. Research Paper in Law. 2018. P. 27. – URL, електронний доступ: <https://www.coleurope.eu/research-paper/interconnecting-legal-systems-and-autonomous-eu-legal-order-balloon-dynamic> ;
67. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. Європейський Союз від 30.03.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06;
68. Case of Federal Republic of Germany v European Parliament and Council of the European Union. C-376/98. (2000). URL, електронний доступ: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61998CJ0376>
69. Mehmetaj, J. International Law and the role of the European Union as an actor in International Dispute settlement. European Scientific Journal vol.11.

- 2015.P.87-97.URL, електронний доступ:
<https://eujournal.org/index.php/esj/article/view/5638/5464> ;
- 70.Ziegler K. The Relationship between EU Law and International Law. University of Leicester School of Law Research Paper. No. 15-04.2016. P.22. URL, електронний доступ:
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2554069 ;
- 71.Буткевич О. В. Міжнародне право XXI СТ.: утвердження концепції "живого права". Теоретические вопросы развития международного права: выпуск 2. С. 37-47. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/amp_2010_2_6.pdf ;
- 72.Галушка І. А. Співвідношення права Європейського Союзу з міжнародним правом / І. А. Галушка. – Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого).URL, електронний доступ:
<http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15141/1/Galushka.pdf> ;
- 73.Case of Yassin Abdullah Kadi and Al Barakaat International Foundation. Joined Cases C-402/05 P and C-415/05 P.2002. URL, електронний доступ:
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62005CJ0402>;
- 74.Rossem J. Interaction between EU law and international law in the light of Intertanko and Kadi: The dilemma of norms binding the Member States but not the Community. Centre for the EU law external relations. 2009. P.42. URL, електронний доступ:
https://www.asser.nl/upload/documents/11172009_42019clee09-4comb.pdf ;
- 75.Файнойгль К. Справа Kadi розглянута судом Європейського Союзу / К. Файнойгль., 2013. – 11 с. – (Max Planck Encyclopedia of Public International Law). URL, електронний доступ: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN

[N&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/evrpr_2013_1-2_15.pdf](#)

76. Комарова Т. Суд Справедливості ЄС як орган захисту основоположних прав людини / Т. Комарова. – Харків: Національний університет Ярослава Мудрого, 2018. – 189 с. URL, електронний доступ: https://www.researchgate.net/publication/328630784_SUD_SPRAVEDLIVOS_TI_ES_AK_ORGAN_ZAHISTU_OSNOVOPOLOZNIH_PRAV_LUDINI;
77. Case of The Society for the Protection of Unborn Children Ireland Ltd v Stephen Grogan and others. C-159/90. 1991. URL, електронний доступ: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61990CJ0159/.](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61990CJ0159/)